

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Martina Rybová

**Variantnost lexikálních prostředků v češtině poloviny
19. stol. (na materiálu korespondence Karla Havlíčka)**

Lexical Variability in Czech of the Mid-19th Century (Based on the
Correspondence of Karel Havlíček)

Poděkování

Děkuji vedoucímu mé práce Mgr. Františku Martínkovi za jeho ochotu, odborné rady a cenné připomínky, kterými významně přispěl k vypracování této bakalářské práce.

Tato práce vznikla v rámci grantového projektu Korespondence Karla Havlíčka řešeného na Ústavu českého jazyka a teorie komunikace (GAČR 406/12/0691).

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 14. srpna 2015

podpis

.....

Abstrakt

Tato bakalářská práce se zabývá variantností lexikálních prostředků v korespondenci Karla Havlíčka. Konkrétně se zaměřuje na variantnost v oblasti neohebných slovních druhů. Z Havlíčkovy korespondence byly vybrány jednotlivé výrazy, které byly podrobeny jazykové analýze. Nejrozsáhlejší část je věnována sekundárním předložkám, jež se v češtině v 19. století ustalovaly. Důraz je kladen na vzájemnou konkurenci užívaných předložek. Další část je věnována spojovacím výrazům. Na příkladu mezivětných vztahů příčinného, důsledkového a účelového je představen přehled výrazů užívaných v korespondenci Karla Havlíčka. Předposlední část této práce se zabývá variantností výrazů s částicovou funkcí. Slovní druh částic vykazuje v češtině 19. století oproti spojkám a předložkám větší neustálenost. Vybrané výrazy jsou srovnávány s doklady z dobové odborné literatury, jsou zhodnoceny na základě ustálenosti v jazyce 19. století a dále z hlediska stylu, resp. užití v osobní či úřední korespondenci. Krátká pasáž v závěru práce je věnována příslovcím. Tato práce se zabývá rovněž hranicemi mezi zmíněnými slovními druhy, kritérii gramatikalizačních procesů a přechodů mezi slovními druhy.

Abstract

This bachelor thesis analyses the variety of lexical mediums in the Karel Havlíček's correspondence. The aim of this work is to identify the variation of closed classes of words. Individual terms have been selected from Havlíček's correspondence and they have been analysed. The main part of this work deals with secondary preposition that was stabilised in Czech during 19th century. It particularly focuses on the competition between used prepositions. The next part of the work deals with conjunctions. The overview of expression used in the correspondence is presented on the example of relation between sentences. The penultimate part of the work deals with variety of particle function. The grammatical particle is unsettled when we compare it with conjunctions and prepositions. Chosen terms are compared with 19th century secondary literature, they are valued according to its style, frequency and usage in either formal or informal correspondence. The last part of the work is dedicated to adverbs. This work also deals with borders between said word classes, criteria of grammatical processes and transition between word classes.

Klíčová slova:

čeština poloviny 19. století, korespondence, Karel Havlíček, slovní zásoba, sekundární předložka, spojka, částice

Keywords:

Czech of the Mid-19th Century, Correspondence, Karel Havlíček, Lexicon, Secondary Preposition, Conjunction, Particle

Obsah

1	Úvod	8
1.1	Téma	8
1.2	Styl dopisů	9
1.3	Zdroje a prameny	9
1.4	Způsob citování dokladů	11
2	Neohebné slovní druhy v 19. století na příkladu korespondence K. Havlíčka	12
3	Předložky	14
3.1	Sekundární předložky a čeština 19. století	14
3.2	Kritéria prepozicionalizace	15
3.3	Vybrané předložkové výrazy a vztahy, které vyjadřují	17
3.3.1	Vztah zřetelový	18
3.3.2	Vztah přípustkový	35
3.3.3	Vztah zastoupení či náhrady	38
3.4	Opakování předložek	40
3.5	Shrnutí předložek	42
4	Spojky a spojovací výrazy	43
4.1	Spojky v <i>Mluvnici češtiny 2</i> (1986)	43
4.2	Spojky v <i>Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské</i> Jana Gebauera	44
4.3	Proces konjunkcionalizace	45
4.3.1	Kritéria konjunkcionalizace	45
4.4	Spojovací výrazy <i>bez ohledu na to, že; na vzdor tomu, že</i> a další konkurenční vazby ke zmíněným sekundárním předložkám	46
4.5	Konkurence různých výrazů pro vyjadřování vybraných syntaktických vztahů	49
4.5.1	Vztahy příčinné a důsledkové	49
4.5.2	Vztahy účelové	52
4.6	Další spojovací výrazy obsahující spojku <i>že</i>	54
4.7	Věty hlavní uvozené spojovacím výrazem <i>tak</i>	55
4.8	Věty uvozené spojovacím výrazem <i>co</i>	56
4.9	Shrnutí spojovacích výrazů	59
5	Částice	62
5.1	Kritéria hodnocení	62
5.2	Částice vytýkací	63

5.3	Částice strukturační a modifikační	64
5.4	Částice modální	67
5.5	Shrnutí částic	70
6	Příslovce	71
7	Závěr	73
	Seznam literatury	75
	Příloha 1	I

1 Úvod

1.1 Téma

Ve své bakalářské práci se zabývám analýzou jazyka korespondence Karla Havlíčka, zaměřuji se především na neohebné slovní druhy (předložky, spojky, částice). Vybrané výrazy hodnotím ze slovnědruhového hlediska, mimo frekvenci užití a konkurenci různých prostředků si tedy všímám i jazykových procesů prepozicionalizace, konjunkcionalizace a partikulizace. Největší pozornost v této práci věnuji sekundárním předložkám.

K výběru tohoto tématu mi dala podnět příprava kritické edice Havlíčkovy korespondence, která od roku 2012 vzniká na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Všechny Havlíčkovy dopisy jsou transliterovány dle stanovených transliteračních zásad (viz Příloha), které se postupně pozměňovaly. Do edice budou začleněny také překlady cizojazyčných dopisů. Právě překladem německy psaných dopisů se na vzniku této edice podílím, díky čemuž mi je materiál dobře dostupný.

V rámci edice jsou zpracovávány i analýzy jazyka Karla Havlíčka i ostatních pisatelů. Tyto analýzy mohou přispět lepšímu obrazu jazyka korespondence 19. století. Protože z 19. století samozřejmě nepochází žádné autentické záznamy mluveného jazyka, je korespondence jediným příkladem do jisté míry spontánního vyjádření uživatelů jazyka, což dokazuje i častý výskyt jazykových prostředků, které jsou charakteristické pro mluvený jazyk (např. uvozování hlavních vět v souvětích podmínkových, časových a v některých případech i příčinných spojkou *tak*). Tato práce podává ohraničený přehled užívaných prostředků v češtině 19. století na příkladu korespondence Karla Havlíčka. Pokud bychom chtěli získat alespoň částečně reprezentativní vzorek, museli bychom oblast svého zkoumání rozšířit i na další texty z 19. století. Tomu by v budoucnu mohl mj. dopomoci korpus češtiny 19. století připravovaný na ÚČNK FF UK.

Jazykově byla analyzována i korespondence Boženy Němcové. Spolu s transliterovanými dopisy a dopisy přeloženými jsou analýzy zahrnuty do kritické edice *Korespondence Boženy Němcové I–IV*, která vyšla v Nakladatelství Lidové noviny v letech 2003–2007.

Havlíčková korespondence bude v budoucnu dobře dostupná také díky vznikajícímu korpusu korespondence Karla Havlíčka, který prozatím čítá

548 dopisových jednotek. To je přibližně polovina celé Havlíčkovy korespondence. Celkový počet dopisů čítá přes 1100 jednotek. Kromě češtiny a němčiny jsou v korespondenci zastoupeny i další jazyky, jako je polština, ruština, v menší míře je zastoupena i francouzština, latina, lužická srbština, slovinština, srbochorvatština a ukrajinština.

Veškeré analýzy jsem prováděla na celkovém počtu dopisů psaných česky, neboť některé výrazy měly v korpusu malé, nebo žádné zastoupení.

Do korpusu navíc nebyly začleněny případné pisatelovy škrty a opravy v dopisech, které se v několika případech ukázaly být důležité. V korpusu jsou tato místa označena poznámkou <note/>, proto bylo z hlediska práce s daty jednodušší pracovat rovnou se samotnými dopisy.

1.2 Styl dopisů

Havlíčková korespondence se skládá jak z dopisů osobních, tak redakčních a úředních. Mnohé redakční dopisy jsou psány důvěrným tónem a nedají se jednoduše odlišit od osobní korespondence. V korpusu mají tyto dopisy zvláštní označení (např. redakční/osobní proti osobní/redakční), styl dopisů je však z důvodu neostré hranice mezi redakční a osobní korespondencí vhodnější dělit pouze na osobní a úřední. Do osobní korespondence zahrnuji korespondenci rodinnou, korespondenci, kterou Karel Havlíček vedl se svými přáteli, a korespondenci redakční. Pokud se redakční dopis stylem podobal dopisu úřednímu (stručnost, ekonomičnost, nominální styl), zahrnula jsem ho pod úřední korespondenci.

Do úřední korespondence započítávám veškerou korespondenci mezi Havlíčkem a úřady. Některé dopisy úřadům se ve svém znění shodují – např. dopisy, které jsou nejprve posílány C. k. zemskému právu co soudu ve věcech tisku a později Městské radě v Kutné Hoře. V těchto případech jsem do kvantifikačních výčtů započítala všechny výskyty, neboť v jiných případech bylo znění pozměněno.

1.3 Zdroje a prameny

Vybrané výrazy jsem zkoumala i z hlediska zachycení v dobových slovnících a mluvnících. Konkrétně jsem využívala *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna, který vznikl v letech 1834–1839. Josef Jungmann uvádí mimo synonymické výrazy u daných hesel především německé a latinské ekvivalenty a dále příklady ze starších děl

či z úzu. Tyto příklady jsem využívala i při klasifikaci vybraných výrazů podle slovnědruhových kritérií.

Kromě *Slovníku česko-německého* jsem pracovala i s *Česko-německým slovníkem zvláště grammaticko-fraseologickým* od Františka Štěpána Kotta, který vycházel v letech 1878–1893.

Z mluvnic jsem při práci používala především *Mluvnici českou pro školy střední a ústavy učitelské* Jana Gebauera (1902). V této mluvnici je většina našich vybraných výrazů zpracována pod svými původními slovními druhy. To se týká především částic, které jako samostatný slovní druh vymezuje až František Trávníček v 50. letech 20. století.

Protože jsem u vybraných výrazů hodnotila i případný vliv němčiny, vycházela jsem i ze zpracování těchto výrazů v *Brusu jazyka českého*, a to konkrétně ve druhém (1881) a třetím vydání (1894).

Pokud jsem v Havlíčkově korespondenci našla málo dokladů a výrazy nebyly zpracovány s daným významem ani v užívaných pramenech, vyhledávala jsem tyto výrazy v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* (on-line).

Vybrané slovní druhy i konkrétní výrazy jsem vyhledávala ve druhém a třetím díle *Mluvnice češtiny* (1986, 1987).

V předložkové části byla mým východiskem (mj. i terminologickým) monografie Libuše Kroupové *Sekundární předložky v současné češtině* (1985). V této monografii jsou sekundární předložky pojednávány jak z hlediska jejich sémantiky a syntaxe, tak z hlediska stylu. Kromě toho je součástí monografie výčet sekundárních předložek včetně stupně jejich prepozicionalizace. Z této monografie jsem vycházela i při hodnocení výrazů stojících na pomezí mezi předložkami a spojkami.

Sekundárními předložkami v 19. století se zabývá Milan Jelínek ve svých statích *Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině* (1958) a *Tažení českých puristů proti novým výrazům s předložkovou funkcí* (1999). Z těchto statí jsem při naší analýze taktéž vycházela.

Ve spojkové části jsem se opírala kromě *Mluvnice češtiny* o monografii Evy Hošnové *Studie z vývoje novočeské syntaxe* (2005).

Hranicí mezi částicemi a příslovci se zabývá studie Miloslava Vondráčka *Príslovce a částice – hranice slovního druhu v češtině* (1999). O ní hovoří i bakalářská

práce Terezy Binderové *K neohebným slovním druhům a jejich hranicím v současné češtině* (2014), kterou jsem při své práci taktéž používala.

V oblasti částic jsem terminologicky vycházela i z *Příruční mluvnice češtiny* (2008).

1.4 Způsob citování dokladů

Všechny doklady z Havlíčkových dopisů předkládám v transliterované podobě v souladu s transliteračními zásadami. Protože se zabývám jednotlivými výrazy, označuji tyto výrazy v příslušných pasážích tučně. Pokud se v dokladu vyskytuje výraz podtržený, podtrhl ho sám pisatel dopisu. Transliterace přebírám bez stránkování dopisů. Dopisy označuji datem ve formátu RRRR-MM-DD a jménem – pokud je jméno za datem uvedeno v nominativu, jedná se o dopis adresovaný Karlu Havlíčkovi. Pokud je uvedeno v dativu, jde o dopis, jehož pisatelem je Karel Havlíček. Pokud byl dopis psán více dnů, uvádím datum, kdy byla psána příslušná pasáž dopisu.

Jak již bylo řečeno, v dopisech jsem ponechávala veškeré zásahy pisatele. V souladu s transliteračními zásadami, které příkládám v příloze, se v dopisech objevují škrty v hranatých závorkách (~~artik~~ článku). Pokud se v hranaté závorce nachází více výrazů a žádný z nich není přeškrtnut, je nutné odlišit od sebe dva druhy označení. Jestliže se v hranaté závorce nachází dva výrazy, které se za hranatou závorkou vyskytují také, ale je mezi ně doplněn jiný výraz, jedná se o pisatelovy pozdější vpisky mezi tyto dva výrazy. Je-li v hranaté závorce pouze jeden výraz či jsou v ní dva výrazy, které mohou za jiných okolností tvořit výraz jeden, jedná se o místo v dopisu, u něhož nemohlo být přesně rozeznáno, zda je výraz na tomto místě psán dohromady nebo zvlášť. Při práci nám cenná data poskytly především zmíněné škrty. Ty jsou doloženy i z osobní, i z úřední korespondence.

2 Neohebné slovní druhy v 19. století na příkladu korespondence Karla Havlíčka

Korespondence Karla Havlíčka je doložena z let 1831–1856. V polovině 19. století nebyla čeština jediným komunikačním prostředkem a stále před ní byla upřednostňována němčina. Mnohé prostředky, které se v češtině tehdy teprve ustalovaly, se tedy někdy přizpůsobovaly německým vzorům (např. vazba předložky *navzdory* s genitivem vedle obvyklejší dativní vazby podle vzoru německé předložky *trotz*, která se primárně pojí s genitivem), v některých případech na základě německých vzorů přímo nové prostředky vznikaly (*sledem toho, že*).

Aby se čeština mohla rovnat ostatním velkým jazykům, jako je němčina či francouzština, potřebovala se obohatit o prostředky pro krátké a výstižné vyjádření výpovědi. V důsledku toho docházelo také k tomu, že si v jistých ohledech konkurovaly předložky a spojky. Pro kondenzované vyjádření myšlenky užívali pisatelé předložek, ať už ustálených, či neustálených nebo nových, pro sémanticky podrobnější vyjádření byly užívány celé vedlejší věty. Potřebě vyjádřit myšlenku co nejlépe zároveň přestaly dostačovat spojky existující v jazyce po staletí, protože se jejich význam v důsledku pokročilé fáze procesu konjunkcionalizace více dekonkretizoval. Vedle obvyklých příčinných spojek *protože, jelikož a poněvadž* tak bylo užíváno prostředků typu *v té příčině, že* apod.

Tyto prostředky jsou zároveň dokladem upřednostňování srozumitelnější syntaxe (Šlosar et al., 2009, str.115–118).

Vedle ustálených prostředků (*místo, stran; ježto, ale; prý, jistě*) bylo užíváno i prostředků neustálených (*navzdory; sotvaže*) a tyto prostředky stály ve vzájemné konkurenci. Z mnoha se postupem času staly výrazy archaické (např. předložka *stran*). Mnohé výrazy si v polovině 19. století naopak uchovávaly svůj původní význam a gramatického významu začaly nabývat až později (např. výraz *určitě*, který je z Havlíčkovy korespondence doložen pouze jako příslovce, se dnes již běžně užívá jako modální částice).

Ač mluvnice do 50. let 20. století nezohledňovaly částice jako samostatný slovní druh, je z Havlíčkovy korespondence patrné odlišné chování částicových výrazů od příslovci aj. V Havlíčkově korespondenci je užíváno mnoha různých částic, ve své práci se však omezím pouze na nepatrnou část.

V některých pasážích se krátce zmiňuji o interpunkci. V polovině 19. století nebyla interpunkce ještě ustálená, proto z ní nelze vyvozovat žádné závěry. Kromě čárky je ke členění textu užívána i dvojtečka či středník. Dvojtečku užívá Karel Havlíček často v souvětí k oddělení věty hlavní od věty vedlejší. Obsah věty druhé v těchto případech vyplývá z věty první (např. souvětí příčinná a podmínková) (Kukrechtová, 2013, str. 59).

V následujících odstavcích se věnuji postupně předložkám, spojkám, částicím a z malé části i příslovcím, které však především zmiňuji v ostatních pasážích.

3 Předložky

Výraz předložka vznikl doslovným překladem z latinské předlohy *praepositio* odvozeného od *praeponere*, tj. „klást napřed“. Tato vlastnost je zároveň v českém kontextu uváděna jako jedna ze základních vlastností předložek. To znamená, že základním znakem předložky je její pozice před jménem.

Předložky se mohou dělit podle původu na primární – slovotvorně nederivovatelné – a sekundární – slovotvorně fundované. Primární předložky mají úzký vztah k předponám, nespojují se s předložkovými pády a jejich třída je uzavřená, zatímco sekundární předložky se s předložkovými pády někdy spojují (*Místo do lesa šel na pole.*) a do jejich třídy mohou přibývat nové výrazy (Mluvnice češtiny 2, 1986, str. 197–198).

Vznik sekundárních předložek je spojen „s výraznou slohovou diferenciací jazyka, s potřebou jazyka vyjádřit abstraktní vztahy“ a zároveň s potřebou nahradit vztahy vyjadřované primární předložkou za vztahy v jistém ohledu konkrétnější, významově tolik nevyprázdněné. Souvisí s intelektualizací jazyka a se vznikem nových oblastí vědy a techniky, které vyžadují potřebu jazyka mít prostředky pro ekonomické a přesné vyjádření důležitých informací navzájem spolu souvisejících (Mluvnice češtiny 2, 1986, str. 203).

Ve své práci se omezím pouze na třídu sekundárních předložek, o situaci primárních předložek se krátce zmíním v rámci celkového zhodnocení Havlíčkova jazyka.

3.1 Sekundární předložky a čeština 19. století

Situaci sekundárních předložek v češtině poloviny 19. století se zabývá Milan Jelínek ve své stati *Nové nepůvodní předložky v obrozené češtině* (1958, str. 153–171). Podává výčet nejfrekventovanějších výrazů tehdejšího psaného jazyka a jejich méně frekventovaných variant. Stav stabilizace těchto předložkových výrazů srovnává s jazykem poloviny 20. století. Zabývá se jak výrazy doloženými již z doby veleslavínské, které se však dle Jelínka v jazyce ustalují až v polovině 19. století (především právě kvůli intelektualizaci jazyka a potřebě odborného a publicistického stylu vyjádřit různorodé jazykové vztahy semknutější formou, tedy v kondenzované podobě), což u některých výrazů dle mých dokladů nesouhlasí, tak výrazy, které se

v jazyce objevují nově – ať už pod vlivem jiných jazyků nebo v důsledku frekvence užívání jistých ustálených spojení.

Ve své bakalářské práci se budu opírat i o tuto stat', především v hodnocení sekundárních předložek z hlediska četnosti jejich užívání a z hlediska ustálení v jazyce století devatenáctého i dvacátého.

Sekundární předložky vznikají prepozicionalizací výrazů náležejících k jinému slovnímu druhu. Prepozicionalizace je dlouhodobý jazykový proces, díky němuž se z výrazu často používaného pro vyjádření vztahu mezi slovesnou a jmennou částí věty, popř. mezi dvěma jmény, stává výraz předložkový, odpovídající kritériím a mající znaky předložek. Stav jazyka v 19. století svědčí o mnohých mimojazykových procesech, které měly přímý i nepřímý vliv na jeho vývoj. S technickou revolucí a s rozvojem mnoha jiných oblastí vědy souvisí nejen obohacování samotné slovní zásoby, ale i rozšíření gramatikalizačních procesů v jazyce. Protože jako úřední jazyk dlouho fungovala pouze němčina, neměla čeština tak značnou potřebu vyjádřit vztahy, jež umí vyjádřit okolní vyspělé jazyky, s nimiž přicházela do kontaktu. Důsledkem snah českého národa pozvednout češtinu naroven s ostatními dominantními evropskými jazyky si čeština musela vytvořit ekvivalentní prostředky pro označování různorodých předmětů a vztahů. K tomuto patří mimo jiné např. gramatikalizace ustálených (předložkových) vazeb, jejichž význam zůstával stále více na pozadí dané výpovědi, nebyl plně konkrétní jako u jiných elementů ve větě, a zároveň měly tyto prostředky více či méně spojovací funkci (Jelínek, 1958, str. 154–156).

V češtině se vedle sebe tedy vyskytovaly jak výrazy stabilizované (předložky, jež dosáhly konečného stupně prepozicionalizace), utvořené a doložené již ze starší češtiny (*stran, mimo*), tak výrazy nestabilizované. Mezi ně patří výrazy, které se nacházejí v raných fázích procesu prepozicionalizace. O tom, zda se jedná o stabilizovaný nebo nestabilizovaný výraz, rozhoduje především frekvence užití výrazu v neměnném tvaru, ustálení v úzu aktivních mluvčích jazyka a jejich zachycení ve slovnících, mluvnicích a jiných dobových pramenech (Jelínek, 1958, str. 154).

3.2 Kritéria prepozicionalizace

Pro rozhodnutí o tom, zda se u daného výrazu již dá mluvit o sekundární předložce, jsou důležitá různá syntaktická, morfologická i sémantická kritéria. Jednotlivá kritéria nelze uplatňovat plošně na všechny typy potenciálních předložkových výrazů. Mimo to se kritéria dále rozdělují na primární a sekundární.

Pro účely své bakalářské práce nebudu zmiňovat všechna primární i sekundární kritéria, užívaná pro zhodnocení předložkových výrazů, nýbrž zmíním především taková, která se dají aplikovat na rozkolísaný úzus v užívání předložek v češtině poloviny 19. století a která zároveň ukáží ve větší či menší míře variantnost užívaných lexikálních prostředků pro vyjádření různorodých vztahů. Jedná se o kritéria, která uvádí *Mluvnice češtiny 2* (1986, str. 205–208). Tato kritéria budu komentovat dle sebraných dokladů.

1. syntaktická kritéria

- a) Sekundární předložka vyjadřuje vztah mezi dvěma jmény, popř. vztah mezi slovesem a jménem (slovesná vazba).
- b) Pro klasifikaci daného výrazu jako předložky je nutná vazba daného výrazu s určitým pádem jména, před nímž stojí. V Havlíčkově korespondenci se hodnota této kategorie ukázala být v úzu rozkolísaná (např. *navzdory* se dle zkoumaných dokladů z 19. století pojí jak s dativem, tak s genitivem – viz kap. 3.3.2). Hlavním důvodem je nedokončenost prepozicionalizačního procesu.
- c) Předložka (primární ani sekundární) nemůže samostatně tvořit větu, nemůže být ani větným členem. Toto kritérium je důležité především pro odlišení deadverbiálních předložek od příslovcí, z nichž vznikly.
- d) Daný předložkový výraz nelze dále rozvíjet, determinovat. I zde existuje omezení, protože se i v dnešním jazyce vyskytují konstrukce (bez doplnění jako sekundární předložky obecně přijímané), které v jistých pozicích a funkcích mohou být doplněny přídavným jménem nebo zájmenem, v těchto pozicích a funkcích však svoji předložkovou povahu ztrácí, protože je význam jejich komponentů v těchto konstrukcích konkretizován.

2. morfologická kritéria

- a) Pro sekundární předložku je typická tvarová ustrnulost (neohybnost výrazu). Například předložky, které vznikly ustrnutím instrumentálu substantiva, nemohou být užity v jiné podobě ani v jiném pádě původního jména. Tvarové kolísání, pokud přímo nesouvisí s významovou diferenciací, do tohoto kritéria nezapočítávám.

- b) Dalším charakteristickým znakem je ustálenost. Např. ve složených předložkových výrazech nelze jejich komponenty libovolně zaměňovat ani oddělovat.

3. lexikálně sémantická kritéria

- a) Prepozicionalizující se výraz nemá plný význam, významově se realizuje pouze ve spojení se jménem. Význam pak nese celá konstrukce předložka + jméno, přičemž lexikální význam se opírá o sémantiku tohoto jména.
- b) Částečně se budu opírat o synonymii sekundárních předložek s některými primárními předložkami nebo s jinými předložkami sekundárními.

Při vyhodnocování se u konkrétních výrazů dotknu dalších kritérií, která vybraný předložkový výraz splňuje, za výchozí však považuji výše zmíněná.

Vybrané předložkové výrazy budu hodnotit i z hlediska posunu, který tyto výrazy zaznamenaly mezi stoletím devatenáctým a dvacátým.

3.3 Vybrané předložkové výrazy a vztahy, které vyjadřují

K detailnější analýze jsem si vybrala následující předložkové výrazy. Pro přehlednost je zařazuji do jednotlivých skupin dle sémantické povahy vztahu, který vyjadřují¹:

- vztah zřetelový:
 - konkurence předložky *stran/strany/stranu* a konstrukce *co se (do)týče* (včetně všech užívaných variant)
 - výrazy obsahující *ohled-*: *ohledně, v ohledu (na), z ohledu, bez ohledu na, (s) ohledem na*
 - předložkový výraz *vzhledem (na/k)*
- vztah přípustkový:
 - výrazy *navzdor*², *na vzdor, vzdor, proti*
- vztah zastoupení/náhrady:
 - předložku *místo* a její variantu *namísto / na místo*

Krátce se dotknu i některých dalších, stabilizovaných i nestabilizovaných výrazů a provedu celkové zhodnocení stavu předložkových konstrukcí v jazyce Havlíčkových dopisů.

¹ Opírám se zde o terminologii, kterou užívá Libuše Kroupová ve své monografii *Sekundární předložky v současné spisovné češtině* (1985).

² Výraz *navzdory*, jak je užíván v současné češtině, není v Havlíčkově korespondenci doložen.

Výrazy nejprve zhodnotím podle jejich pojednání v dobových pramenech, konkrétně v Jungmannově *Slovníku česko-německém*, dále v *Brusu jazyka českého*, konkrétně v rozšířených 2. a 3. vydání (1881, 1894)³, kde si budu všimnout i vzájemných rozdílů mezi těmito vydáními, a v Gebauerově *Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské* (1902). Následně na příkladech doložím nebo popřu možnou prepozicionalizaci daných výrazů.

3.3.1 Vztah zřetelový

3.3.1.1 Konkurence výrazů *Co do/Co se (do)týče/týká aj.* a předložky

stran/y/u

V Jungmannově Slovníku je konstrukce *co se týče* zpracována pod lemmatem *tknu*:

„[...] § Impers. TKNE SE, TÝKÁ SE, = gedná se oč, es betrifft, es geht an. Co se tkne prwnj věci. Ros. Co se tkne žen. W. 1 Král. 21, 4. Co se tkne věcj budaucjch předpowjdanj. Br. na Joel. 2, 28. Co se tkne chleba, wjna. Ben. W. 2 Ezd. 5, 15. Co se mne týče (teyče, vulg.); mne se týkage, t. z mé strany, ich meines Theiles. D. Co se toho týče, in Betreff dessen. D.“ (sv. 4, str. 596)

Výčet příkladů z Jungmannova slovníku jsem omezila na takové, jejichž ekvivalenty jsem našla v korespondenci Karla Havlíčka, popř. na takové, které pro mě byly směrodatné při další práci.

V prvních příkladech si lze povšimnout varianty *co se tkne*, která je doložena ve slovníku Václava Jana Rosy. Vzhledem k tomu, že tato varianta neměla v Havlíčkových dopisech oproti jiným variantám výraznější zastoupení, dalo by se uvažovat nad možností zastarávání této konstrukce. Byla pravděpodobně vytlačována variantou *co se týče*. Konstrukce *co se tkne* byla v dopisech užita celkem 7x, pouze 1x se jednalo o variantu, jejíž části nejsou odděleny výrazem, který řídí. V tomto případě pisatel přeškrtl původní výraz „tkne“ a nahradil ho obvyklejším „týče“, což by mohlo být dokladem předchozí teze o pravděpodobném zastarání výrazu:

„*Co se týče převědčení mého politického*, bude na tom dosti, [~~když~~] abych Vám zkrátka uvedl k paměti poměr fvůj k Vaším novinám [žod] od Dubna 1848. [...] *Co se [~~tkne~~] týče hraběte Leona Thuna*, vyznávám [~~veřejně~~], že ho ctím co muže [šlechetného, o kterém] šlechetného jako jsem to vždy činil.“ (1850-08-18 Jireček Josef)

³ Druhé a třetí vydání jsou oproti vydání prvnímu značně rozšířeny právě ve slovníkové části, kde jsou zachyceny výrazy puristům vyhovující nebo naopak nevyhovující. Samostatná hesla zde mají i některé slovní druhy (např. předložky, příslovce, přídavná jména), kde jsou shrnuty nevyhovující jevy týkající se celého slovního druhu.

Navíc se celá konstrukce vyskytuje v dopise celkem dvakrát, tudíž důvodem může být i sjednocení v rámci jednoho dopisu.

V rámci jednoho dopisu není výjimkou rozkolísanost:

„Ostatně ale je věc pro mne vždy stejná Haase nebo Medau: já jsem redaktorem a on mně *co se časopisu tkne* pranic nesmí předpisovat jenom platit a mlčet a já si za všechno odpovídám. [...] *Co se týče Tyla* jest ovšem pravda že on tolik přátel na venku má ale to mu mnoho nepomůže: [...] *Co se Chocholouška týče* ten je mizerný chlap...“ (1845-11-25 Weidenhoffrové Františce)

U varianty *tejče* v Havlíčkově korespondenci taktéž není doloženo výraznější zastoupení s tím rozdílem, že ji Jungmann označuje stylovým příznakem hovorovosti. Protože jde o korespondenci, musí se počítat s tím, že ačkoli by měla být do jisté míry spontánním vyjádřením pisatele, někteří pisatelé své dopisy stylizovali – např. se vyhýbali hovorovým nebo nářečním výrazům.

Nejčastěji se v dopisech objevovala varianta *co se* [...] *týče* (celkem v dopisech užitá 64x oproti variantě *co se týče* [...], kterou pisatelé zvolili 27x), tudíž v této pozici zatím nelze soudit na vyšší fázi prepozicionalizace. Pokud situaci v 19. století zkonfrontuji s dnešní jazykovou situací, lze si snadno povšimnout, že tato konstrukce nedošla žádných výrazných změn (kromě větší tvarové ustálenosti a menší variantnosti) – jsou doloženy příklady jak varianty ucelené, stojící před jménem, tak varianty rozdělené, stojící okolo výrazů, k nimž se vztahují.⁴

V *Brusu jazyka českého* (1881) je výraz zmíněn pod lemmatem *dotyčně*:

„Dotyčně. Obrat *dotyčně té věci* jest chybný, správně: *V příčině té věci*. – Jak se choval *dotyčně té věci*? m. v té věci, co do té věci, co se tkne (*týče*) té věci; viz také *bezüglich*.“ (str. 105)

3. vydání *Brusu jazyka českého* (1894) tento výčet doplňuje ještě o exemplifikaci:

„[...] *Dotyčně* těch peněz s ním promluví, spr. *O* těch penezích atd.“ (str. 121)

Lze si povšimnout, že *Brus jazyka českého* navrhuje jako náhradu za tento výraz další konstrukce, které již jsou, popř. by alespoň mohly být předložkami.

Výraz *dotyčně* se v Havlíčkových dopisech nevyskytl ani jednou.

Konstrukci *co se týče* (a jejími variantami) velmi často konkuruje předložka *strany*. Ve *Slovníku česko-německém* je jí vyhrazeno podheslo u hesla *strana*, není však doslovně označena jako předložka. Z uváděných příkladů lze usuzovat na ustálenost:

„[...] § z strany, s strany, strany = *co se týče*, *wzhladem*, *in Rücksicht*, *in Ansehung*, *in Betreff*, *wegen*. Z strany případku a ušlechtilosti budaucj. Nebo sic z strany podstaty, Br. na Kor. 15, 37. S strany

⁴ Příklad: *Děti mohou, co se smíchu týče, dospělé mnohému naučit v jiném smyslu.* (SYN2010)

(strany, Ib. 1 Král. 10, 16.) králowstvji. Br. Dan. 6, 4. Alib. [...] Porad'te se s Hospodinem o mne strany slow knihy této. Br. 2 Par. 34, 21. [...] Aby neměli nedostatku strany vody. Br. na Iza. 22, 9. Bůh bude bjti hřjšnja i strany těla i strany duše. W. 4 posl. 106. [...] Strany poctiwosti od něho w nebezpečenstvji býti. Har. [...] Strany osob neb stawůw. Knjž. o grunt. wjr. 1525. Mluwil s njm strany toho. Us. [...] Strany tebe, deinerseits. A však ta bázeň poněwadž strany gegich (ihrer Seits) býwá pozdnj, býwá i bez užitku. Br. na Iza. 7, 2.“ (sv. 4, str. 327)

Zároveň si lze povšimnout, že se Jungmann nezmiňuje o dalších možných variantách této předložky, jako jsou *stran* a *stranu*.

Stejně je tak tomu v druhém vydání *Brusu jazyka českého*. Zde je výraz explicitně označen jako předložka. *Brus jazyka českého* udává příklady shodné se *Slovníkem česko-německým*:

„Strany *čeho* vedle původního a lepšího „s(e) strany“ nebo, jak také psáváno „z(e) strany“, vyskytá se u starých, a povstalo odsutím předložky *s* (*z*) od slova *strany*, jež pak zobecnělo jako předložka; není tedy proč vazbu tuto zavrhovati.“ (str. 239)

Ve třetím vydání *Brusu* došel výklad předložky *stran* jistých změn:

„Strany (*čeho*), původně *s(e) strany* (chybně *z strany*), užívalo se jako předložky, [...] – Ale správněji a stručněji lze se vyjadřovati předl. *o s akk.* neb *lok.*, na př.: Soudili se *strany* dědictví, správněji Soudili se *o dědictví*. – Zmínil se *strany toho*, stačí: Zmínil se *o tom*.“ (str. 351)

Na rozdíl od druhého vydání se v třetím již nachází hodnocení předložky jako nevhodné. Třetí vydání je oproti vydání druhému ještě puristické. Pokud byla důvodem k negativnímu hodnocení předložky její možná podoba s německou předložkou *seitens* + GEN, je nutné říci, že se u předložky *stran* o germanismus nejspíše nejedná. Německá předložka má význam ‚ze strany, od‘ (Kukrechtová, 2013, str. 43).

V Gebauerově mluvnici je předložka zahrnuta ve výčtu předložek pod variantou *stran*. Gebauer její význam srovnává taktéž s předložkou *o* ([...] *mluvili jsme stran té cesty* (= *o té cestě*) [...]). Zmiňuje se také k její etymologii a k jejím podobám:

„Je to vlastně výraz příslovečný, vzatý ze jména podstatného *strana*. Místo *stran* bývá také *strany*, *s strany* a *stranu*.“ (str. 280)

Prosazení předložky *stran* v češtině poloviny 19. století potvrzuje i četnost užití v Havlíčkově korespondenci. V Tabulce č. 1 jsem kvantifikovala užití konstrukcí *co se (do)týče* a výrazů *stran/strany/stranu* atp. Lze si všimnout markantních rozdílů v užívání obou výrazů. Předložka *stran* je pro vyjádření zřetelového vztahu užívána nejčastěji – nejen oproti konstrukci *co se týče*, ale i oproti jiným svým variantám. Ze všech těchto variant je nejčastější podoba *co se [...] týče*, tedy varianta rozdělená,

kteřá je v dopisech užita celkem 64x. Na rozdíl od ní dosahuje předložka *stran* téměř trojnásobné hodnoty, je užita celkem 188x.

	Celkem	Havlíček	ostatní	osobní	úřední
<i>co do</i>	9	2	7	9	0
<i>co se týče/co se teje</i>	27	13	14	27	0
<i>co se ... týče/co ... se týče</i>	64	49	15	64	0
<i>co se týká</i>	2	0	2	2	0
<i>co se ... týká</i>	11	1	10	9	2
<i>co se ... tkne</i>	6	3	3	6	0
<i>co se dotýče</i>	3	1	2	3	0
<i>co (j)se ... dotýče</i>	14	5	9	14	0
<i>co (j)se ... dotýká/co ... se dotýká</i>	2	0	2	2	0
<i>dotyčně</i>	0	0	0	0	0

Tabulka č. 1

O tvarové rozkolísanosti předložkového výrazu *co se týče* svědčí následující doklad:

„*Stran toho [artikl] článku do Včely nevím buduli moct [vyplnit] vyplniti tvou žádost. Já ve francouzské literatuře vím málo věcí [kteréby] které by náhodou nemohl by také jiný vědět a co se [týká] týče nejnovějších časů nevím nic; nemám k tomo potřebné prostředky. Něco ti pošlu [ale] musím to ale psát německy. Mé psaní od čtvrtka jsi bezpochyby dostal? “ (1848-12-07 Gabler Vilém)*

Dopis je psán německy, až na tuto krátkou pasáž v závěru dopisu. Z častých škrtnutí je zřejmá nejistota pisatele při užívání psaného českého jazyka. Dokazuje to například přeškrtnutý počátek slova *artikl*, zřejmého germanismu, kterému se nejspíše v české pasáži chtěl vyhnout. Pisatel si rozmyslel užití varianty *co se týká*, která je sice z Havlíčkovy korespondence doložena, avšak zdaleka ne tolika výskyty jako varianta *co se týče*.

Zajímavou konkurenci mezi prostředky *stran* a *co se týče* se nachází v následujícím dopise:

„*Mně nesmíš posoudit podle toho co píšu. Ty jsi větším dílem četl psaní co jsem psal L. tos neměl dělat. Já vím že L. to ráda čítá a potom [stran] co se týče lásky a milování každý má své zvláštní způsoby a může být mimo toho do cela řádným a rozumným člověkem. “ (1845-04-24 Gabler Vilém)*

Zde se nabízí úvaha, proč byla obvyklá a již poměrně stabilizovaná sekundární předložka *stran* nahrazena rozkolísaným výrazem *co se týče*. Tento případ by mohl signalizovat např. to, že výraz *co se týče* byl nahlížen jako obvyklejší prostředek, který je s přelozkou *stran* synonymický. Srovná-li se se stavem této předložky v 19. století stav dnešní, nese s sebou tato předložka knižní nádech:

„*stran* (†*stranu* Havl., Jir., Ner. aj., †*strany* Havl., Jir. aj., †*stranou* Wint., nář. *stranivá* Kosm., *straněvá* Herb.) předl. s 2. p. kniž. a zast. pokud jde o něco, někoho; co se týče (čeho, koho) [...]“ (Slovník spisovného jazyka českého, 1966, sv. 3, str. 555).

Samotná předložka *stran* je doložena už ze starší češtiny. Ve *Slovníku česko-německém* je uvedeno mnohem více příkladů, než tomu bylo u výrazu *co se týče*. Milan Jelínek (1958) se o této předložce vyjadřuje takto:

„[...] předložka *stran* (*strany*, *s strany*, *z strany*), známá již ze starší české literatury, patří k běžnému inventáři obrozených prostředků pro vztah zřetelový. Je zajímavé, že nejméně je doložena⁵ podoba *stran*, která se jako jediná dochovala do dnešní češtiny.“ (str. 165)

Ve zkoumaném materiálu je nejvíce ze všech variant doložena právě podoba *stran*, je zde tedy patrná odchylka od Jelínkova tvrzení (viz Tabulka č. 2). Varianta *stran* je užita celkem 188x, poté *stranu* (103), *strany* (58) a minimální doloženost (celkem 4 výskyty) má varianta s předsunutou předložkou – *s strany* (popř. zapsáno jako *sstrany*). Obě výrazně zastoupené varianty byly z valné většiny užívány Havlíčkem (151 u *stran*, 75 u *stranu*). U výrazu *strany* je poměr mezi Havlíčkem a ostatními pisateli přibližně jedna ku jedné (27 Havlíček, 29 ostatní pisatelé). Ostatní pisatelé se tedy nejčastěji uchylují k užití *stran*, na druhém místě stojí *strany*, zatímco u dopisů psaných Havlíčkem stojí na druhém místě *stranu*. V dopisech není výjimkou, pokud je v rámci jednoho dopisu užito více variant.

„(Že sem Jaroš na svátky zas nepřijede, věděli jsme již dříve, a mrzutost **stran toho** se zatím již vykouřila. Ty jak se zdá myslils že zde bude.) [...] Tvoje vysvětlení **stran hor** mne tak dalece upokojilo, že se nepouštíš sám na svou pěst do toho: přál bych sám, aby byly výnosné, ale jako na věc jistou se na to počítati nemůže. [...] **Stranu roje W.** jestli není tuze četný (na včely) neudělals dobře žes mu na podzim neubral alespoň jeden pletenec od vrchu. [...] **Strany pohanky** bys udělal přeloučský kousek, kdybys ji [zjara] z jara nasel: ta se nemá set dřív než asi v polovici juli neb ku konci juni; neb za 4 neděle po vysetí již kvete a pak pořád až do zimy.“ (1853-12-27 Havlíčkovi Františku)

Jednota užívaných variant není zachována např. ani v dopisech, v nichž byla předložka užita více než desetkrát. Varianta *stran* v nich sice převládá (10 a více výskyty), jedním výskytem je zde ale doložena i varianta *stranu*.⁶

⁵ Jedná se o doloženost u různých obrozených autorů.

⁶ Jde konkrétně o dva dopisy: 1853-12-27 Jarošovým Františku a Adéle, 1854-08-13 Havlíčkovi Františku.

	celkem	Havlíček	ostatní	osobní	úřední
stran	188	151	36	184	4
stranu	58	27	29	54	4
strany	103	75	28	91	12
s strany	3	2	1	3	0
sstrany	1	0	1	1	0

Tabulka č. 2

Předložka *stran/u/y* se pojila i s dnes již poměrně neobvyklými deverbálními substantivy:

„*Ostatně ale to nebyl stran do Brodu přijít žádný žert: záleží mi na tom velice aby to české divadlo v posměch nepřišlo a to by se lehce mohlo státi kdyby bratr můj a podobní mudrcové dle svého rozumu ho vedli.*“ (1845-07-29 Weidenhoffrové Františce)

Sekundární předložka *stran* v těchto konstrukcích nahrazuje např. celou verbální frázi, tj. vedlejší větu, která by na jejím místě za jiných okolností stála (ve výše uvedeném případě by konstrukce s předložkou *stran* mohla být nahrazena takto: *Ostatně ale to nebyl žádný žert stran toho, že bych přijel/přijedu do Brodu/mého příjezdu do Brodu/mého příchodu do Brodu.*)

„*Co se prvního punktu týče, stran jetí osobního do Vídně a tam se oustního ucházení – jsem docela proti tomu a žádám tě, abys to nečinil na žádný pád.*“ (1854-03-19 Havlíčkovi Františku)

V tomto případě vstupuje předložka *stran* do vzájemné konkurence s konstrukcí *co se týče*. S předložkou se pojí i z dnešního pohledu neobvyklé deverbální substantivum *jetí*. Pisatel dopisu chtěl pravděpodobně ušetřit místo, a tak se vyhnul obšírnému vyjádření pomocí vedlejší věty (*Co se prvního punktu týče, stran toho, že bys osobně jel do Vídně a tam by ses osobně ucházel – jsem docela proti tomu...*), jeho cílem mohlo být nominalizované, či dokonce knižní vyjádření.

Obě deverbální substantiva mají samostatně zpracovaná hesla v Jungmannově slovníku:

„2. Getj, n., s. v., gedu = gjzda, das Fahren, Reiten.“⁷

V neposlední řadě stojí za zmínku další konkurující prostředek předložky *stran*, a to výraz *za příčinou*. Vzájemnou konkurenci dokládá tento úřední dopis:

⁷ Výraz *getj* je u Jungmanna zpracován jako polysémní slovo, v prvním případě je jeho význam vyjádřen jako zaujetí, německy „[...] Gefangennehmung, das Aufhalten“.

„Pan Karel Havlíček redaktor časopisu Slovan z Kutné Hory obesílá se **za příčinou** [~~vyslechnutí strany z něhož j viní~~] **stran** oznamení odkazovacího nálezu komori obžalovací c. k. vrchního soudu zemského, [...]“ (1851-04-06 Okresní soud sborový v Kutné Hoře)

Zde šlo opět o možnost volby, jaký prostředek pisatel užije, popř. neužije, a to tak, aby dopisu rozuměly obě strany. Pisatel si v tomto případě pravděpodobně nebyl jistý správností užitých prostředků.

Konstrukce *co se týče* a *strany* se užívají i ve vzájemné kombinaci.

„Za druhé **co se tvého zaprášení stran Z. roje** týče, když jsi se teď př[...]~~]~~ znal že ti zmrzl, mohls se přiznat taky na to žes dva oule přikoupil jeden místo zmrzlého Z. a druhý místo jedn[...]~~]~~ toho roje od W. neb aby se byl 26/6, 28/6 a pak ještě 10/7 byl rojil to nevěřím jeden mezi tím bude přikoupený.“ (1854-08-13 Havlíčkovi Františku)

V úředním dopise z 6. prosince 1848 se píše následující:

„**Co se však p: Karla Dwořaka a p. Jána Feigla tyka** tak stranu gich žádná příčina ku práwnjmu stihanj udaneho přestupku se nenalezá proto že wyjadřenj w udanym članku [národn-žjch] národnjch nowin gich se tykajicy za přestupek proti nařizenj **stran tjsku** považowane byti nemuže.“ (1848-12-06 C. k. zemské právo co soud ve věcech tisku)

Lze si zde povšimnout redundantního vyjádření zřetelového vztahu a navíc použití doplňkové spojky *tak* v místě, kde žádná spojka stát nesmí, protože se jedná o hlavní větu. Tento jev se vyskytuje i v dalších dopisech, připomíná mluvenou podobu jazyka, která prostupuje do jazyka psaného (viz kap. 4.7). Na konstrukci *co se týče* lze mimo to nahlížet nejen jako na předložku, ale i na spojkovou konstrukci, a to jak mezivětnou, tak dokonce mezitextovou.

V uvedeném příkladu si navíc lze povšimnout ještě dalšího prostředku k vyjádření zřetele, a to konstrukci *gich se tykajicy*. Konstrukce konkuruje výrazu *co se týče*, který si zachovává větnou povahu, zatímco konstrukce *gich se tykajicy* více odpovídá nominativnímu stylu užívanému v úřední korespondenci.

Uvedeným předložkovým výrazům konkuruje předložka *co do*.

Ve 2. vydání *Brusu jazyka českého* sice nemá samostatné lemma, je však uvedena jako vhodná náhrada výrazů *dotyčně*, *ohledně*, *ohledem na*. Zmíněna je i pod lemmatem *bezüglich* ve výčtu vhodných překladů německého výrazu. Výčet se skládá jak z primárních předložek, tak z předložek sekundárních:

„Stručně a jadrně tento obrat vyjadřuje se *předložkami v, na, o, po, pro, do, co do* a *strany* s příslušnými pády, nebo konečně *prostým instr. omezovacím*.“ (1881, str. 87–88)

Ve 3. vydání *Brusu jazyka českého* (1894) je toto lemma vynecháno.

Proti výrazu *co do* se ohrazuje článek *Co do...*, který vyšel v šestém ročníku časopisu *Naše řeč* v rubrice *Drobnosti* (1922):

„Výraz *co do* s významem ‚co se týká‘ nemáme za nesprávný; příliš milý nám ovšem není, protože není lidový ani známý (aspoň až posud) z doby starší. Objevil se v naší spisovné mluvě asi před sto lety (je doložen z Jungmanna, Šafaříka, Palackého a j.) a byl zvl. v 2. polovici min. stol. velmi oblíben; dnes jej čítáme dosti zřídka. Máme za podobné, že k nám přišel z polštiny, kde je i v lidové mluvě v obvyčeji; proto asi nelze sledovati jeho vývoj v dějinách našeho jazyka samého.“ (str. 39)

V Havlíčkově korespondenci je výraz *co do* doložen celkem 8 výskyty (viz Tabulka č. 1), z nichž 2 pochází z dopisů psaných Havlíčkem. Ve všech 8 případech se jedná o osobní korespondenci. Kromě 8 výskytů v dopisech psaných česky se výraz vyskytuje i v jednom dopisu psaném polsky:

„*O sobie nie wiele Ci mam co do doniesienia.*“ (1844-04-11 Žuk-Skarszewski Leonard)

Celkem se konstrukce *co do* v korespondenci vyskytuje 12x, ve třech případech se však nejedná o předložku, nýbrž o uvození vedlejší věty:

„*Jsem totiž opravdu redaktorem Pražských Novin a České Včely od 1846 s ročním platem 604 zl. stří a kromě to za všechno co do Včely vytisknu ještě po archu 10 zl. stří. honoráru tak že si velmi snadně jenom při Novinách a Včele asi na 800 set stří. přijdu nepočítaje ani to co do jiných časopisů atd. psát budu.*“ (1845-11-25 Weidenhoffrové Františka)

Pouze v jednom případě se konstrukce vyskytla na začátku věty, konstrukce je tedy z celé výpovědi vytčena:

„*Co do ‚výboru čtení historického‘ líbí se mi úmysl Váš nápodobně, a přeji, abyste beze mnohých odkladův dal se chutě do práce.*“ (1852-10-18 Palacký František)

Jelínek (1958) se k interpunkci a vytýkání konstrukce vyjadřuje takto:

„Běžně se užívá [...] předložky *co do čeho*, která vznikla ztrátou větné platnosti zájmena *co*. Zdá se, že se větná platnost výrazu *co do čeho* někdy ještě pociťuje, lze se tak alespoň domnívat z oddělování výrazu s *co do* čárkami, [...]. Lze-li přikládat interpunkci, která nebyla v obrozenské češtině zdaleka tak ustálena jako v době dnešní, nějaký význam, pak by o kolísání platnosti větné a nevětné svědčil tento doklad: *poznání, co do své doby, původ svůj z mysli bere, a co do jeho obsahu neb látky z předmětu přichází* Mar. Zákl. fil. 197. Převažují ovšem doklady, ve kterých výraz s *co do* není oddělen čárkami: [...].“ (str. 165)

V Havlíčkově korespondenci jsou interpunkcí odděleny pouze dva případy:

„*Fany (nevím odkud' máte své učené důminky a porovnání in effigie a in veritate) bude hrát Chládkovou aspoň výborně, a její, Dobroslavova, Skočnožkova a (silicet) má hra udrží kus na nohách, co do komiky, v Brodě hlavní věci.*“ (1844-11-07 Šrámkovi Josefu)

V ostatních případech je konstrukce do výpovědi včleněna, aniž by byla narušena plynulost výpovědi:

„*Daufám, že nedáte se odřašiti, abyšte mi nedával častější o sobě zprávy; mějte se mnau [semnau] jen co do korespondence showiwání, w ostatním we všem budu Wám po vůli.*“ (1852-01-28 Palacký František)

Ve dvou případech předložka řídí více substantiv, k opakování sekundárních předložek (tedy i tohoto výrazu) viz kapitola 3.4.

3.3.1.2 Konkurence výše uvedených zřetelových prostředků s předložkami obsahujícími *-hled-*

Předložkové výrazy *ohledně* a *vzhledem k/na* a jejich varianty

Předložková konstrukce *co se týče* a předložka *stran* konkuruje i dalším prostředkům, které vyjadřují vztahy zřetelové. V Tabulce č. 3 je uveden přehled:

	Celkem	Havlíček	ostatní	osobní	úřední
<i>ohledně</i>	11	0	11	2	9
<i>wzhledem</i>	4	1	3	4	0
<i>vzhledem na</i>	2	0	2	0	2
<i>na vzdor/na wzdor</i>	12	5	7	12	0
<i>navzdor/nawzdor</i>	15	11	4	15	0
<i>wzdor</i>	0	0	0	0	0
<i>ohledem na</i>	6	0	6	6	0
<i>s ohledem na</i>	11	9	2	10	1
<i>bez ohledu na</i>	5	3	2	5	0
<i>s/z ohledu</i>	6	3	3	6	0
<i>v/w ohledu</i>	9	2	7	9	0
<i>v/w ohledu na</i>	1	0	1	1	0
<i>na místo</i>	6	0	6	6	0
<i>místo</i>	91	63	28	89	2

Tabulka č. 3

Prvním, oproti výše uvedeným výrazům méně doloženým prostředkem je výraz *ohledně*. V Havlíčkově korespondenci je celkově doložen 11x, v dopisech úředních i osobních. Je zachycen v obou vydáních *Brusu jazyka českého*, podoba hesla se v nich neliší:

„Ohledně s gen. jest beze všeho dokladu a zbytečno; viz *ohledem*. Místo „Ohledně té věci promluvíme“, polož: *O té věci, strany té věci, co do této věci, vzhledem k té věci, hledíce, přihlédajíce k té věci* atd.“ (1881, str. 165)

Další zmínka k této předložce se nachází pod heslem *bezüglich*, které je taktéž v obou vydáních zachyceno stejně:

„Bezüglich dessen, chyběně *ohledně* toho (viz *ohledně*). Stručně a jadrně tento obrat vyjadřuje se předložkami *v, na, o, po, pro, do, co do* a *strany* s příslušnými pády, nebo konečně *prostým instr. omezovacím*. [...] Konečně užiti lze i obrátů: *vzhledem ku, ohledem na, jakož: [...]*“ (1881, str. 87–88)

Krátká zmínka se nachází ve slovníku Václava Jana Rosy (přibližně 1630–1689):

„ohled, g. m. (zření): *respectus*: já jsem to z ohledu mého bratra učinil; [...] ohled na něco míti: *respectum habere*. [...] *ohledně, ohlídne adv.: respektive*“

Výraz *ohledně* je zde v návaznosti na substantivum vyložen jako příslovce.

V Havlíčkově korespondenci byl výraz ve všech případech užit v dopisech adresovaných Karlu Havlíčkovi, přičemž v 9 případech z 11 se jednalo o úřední korespondenci. Z toho lze usuzovat na vliv němčiny v úředních písemnostech.

Brus jazyka českého navrhuje nahrazovat výraz *ohledně* např. prostředkem *vzhledem k*. V této podobě není výraz v Havlíčkových dopisech doložen, pouze v podobě *vzhledem na*:

„Poněvadž redaktor Karel Havlíček vyznal, že do pozdějších vytisku začátečně podotknuty články vsaditi nechal a také na výmluvu jeho, že obsah článku vykládání nějakého zlého úmyslu z jeho strany nepřipouští, zřetel z příčin právě uvedených vzíti se nemůže; tehdy musí ten samý dle naznačených okolností **vzhledem na §: 42 zákona o tisku za zřejmě podezřelého držán byti**, [...]“ (1851-04-06 Okresní soud sborový v Kutné Hoře)

Celkově je doložen 2x, v obou případech se jedná o úřední korespondenci.

Vedle varianty *vzhledem na* se v Havlíčkových dopisech vyskytuje ještě varianta *vzhledem* – sekundární předložka řídí bezpředložkový genitiv. Ani v tomto případě nelze usuzovat na prosazení předložky v jazyce poloviny 19. století – v dopisech je doložena pouze 4 výskyty, přičemž jeden z nich se vyskytuje v dopisu psaném Havlíčkem. Oproti předchozímu je tento prostředek užit ve všech případech v dopisech osobních:

„K tomu já píšu nerad do *foroty* – po žurnalisticku – musím [?] míti zvláštní podnět k článku – a ten se častěji najde až budu zase mezi Wámi. Unii jsem poslal již kolik článků – a právě včera jeden **wzhledem srbských záležitostí** – Snad by ste otom předměť mohl promluwiti w Slowanu. a nebo snad něco z toho přeložiti.“ (1850-08-17 František Ladislav Rieger)

Právě tato varianta je zachycena v Jungmannově slovníku pod heslem *wzhled*, u něhož jí je věnováno podheslo:

„[...] *wzhledem* = z ohledu, strany toho, was anbelangt, in Rücksicht dessen. Náhodnj a nenadálj případowé že gsau, pauštjm: als *wzhledem* nás, a ne *wzhledem* řízenj božjho.“ (sv. 5, str. 411)

Ve 2. ani ve 3. vydání *Brusu jazyka českého* není předložce *vzhledem (k/na)* věnováno samostatné heslo, jak již však bylo řečeno, je uváděna u hesel *ohledně*, *bezüglich* a *ohledem na*.

Předložkové výrazy (s) *ohledem na*, *bez ohledu na* a jejich konkurenční prostředky

Dalšími prostředky vyjadřujícími zřetelový vztah jsou předložky (s) *ohledem na* a *bez ohledu na*. *Brus jazyka českého* tyto výrazy sice nehodnotí jako nevhodné (protože jsou doloženy ze starších vrstev jazyka), uvádí však výrazy jiné, které místo nich doporučuje užívat. Oba výrazy jsou pojednány pod shodným lemmatem. Konstrukci *bez ohledu na* je věnována většina příkladové části. Mezi 2. a 3. vydáním *Brusu jazyka českého* v případě tohoto hesla není žádný rozdíl:

„Ohledem na, bez ohledu na. Obraty tyto lze sice připustiti, neboť čtou se u Bratří a Skály, na př.: Beze všeho na svrchovaného pána boha ohledu (několikrát u Skály). Bez ohlédání se na jakýkoli těla rozum. Brat. Viz příklady v Jungm. Slov. u slova *ohlédání*. – Avšak místo obratu *ohledem na jazyk* lépe užívatí ryzejších: *vzhledem k jazyku*, *co do jazyka*, *o jazyku*, *hledíce k jazyku* atd.; viz také *bezüglich*. – Místo obratu *bez ohledu na jazyk* užívejme raději: *nedbajíce jazyka*, *nemajíce zření k jazyku*. – Také za obrat *v tom ohledě* lépe jest říkati: *v té příčině*, *v té věci*, *vzhledem k té věci*, *hledíme-li k té věci* a. p.“ (1881, str. 165)

V prvních dvou uvedených případech (*Beze všeho na svrchovaného pána boha ohledu* [...] a *Bez ohlédání se na jakýkoli těla rozum*.) je zřejmé, že se zde ještě nejedná o ustálenou předložkovou konstrukci.

Brus jazyka českého nahrazuje výrazy *ohledem na* a *bez ohledu na* kromě předložek primárních i jinými sekundárními předložkami (*co do*, *vzhledem k*, *hledíce k*). Nově se zde vyskytuje i s výrazem *v ohledu* – v tomto případě je mezi předložku a substantivum často vloženo zájmeno (více k výrazu *v ohledu* viz dále).

Ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna ani v Gebauerově mluvnici výraz (s) *ohledem na* doložen není.

V Havlíčkově korespondenci se výraz *ohledem na*, tedy bez počáteční předložky *s*, vyskytuje celkem 6x, jedná se ve všech případech o osobní korespondenci adresovanou Karlu Havlíčkovi. V korespondenci sám Havlíček tento výraz neužívá. Převažuje u něj varianta s počáteční primární předložkou, tedy *s ohledem na*. Ta je v korespondenci užitá celkem 11x, z toho 9x v dopisech, jejichž pisatelem je Karel Havlíček. Pouze jednou je tento výraz užit v úředním dopisu.

Výraz *s ohledem na* se vyskytuje i s doplněním o přídavné jméno:

„Žiji zde blízko města v malém domku, ve kterém krom ženy, dcerky mé a mne není živé duše; do města celý čas nepřicházím a krom malých procházek s rodinou trávím celý čas doma. Také jsem již kromě všelikých studií několik maličností [již] vyvedl, ovšem s **malým ohledem na vydání**.“ (1852-08-25 Františku Palackému)

V těchto případech se nejedná o předložku.

V Havlíčkově korespondenci je doložen i případ, kdy se sekundární předložka *ohledem na* vztahuje ke dvěma substantivům. V těchto případech stojí před druhým substantivem pouze druhá část předložkové konstrukce, tedy *na* (k opakování u sekundárních předložek v Havlíčkově korespondenci viz kap. 3.4):

„Žadáte odemně radu, zdalž máte do kralůvhradecké čili do pražské dieceſj wstaupiti, a to negen **ohledem na seminář**, ale **na budaucnoſt**.“ (1840-02-13 pisatel: Dlaske Antonín)

Předložka *bez ohledu na* vyjadřuje vztah zřetelový záporný, konkrétně vztah vyloučení (Kroupová, 1985, str. 90–91).

Pod lemmatem *ohled* je doložena i v Jungmannově slovníku, kde zatím není zhodnocena jako předložka, všechna kritéria pro předložku však v uvedených exemplifikacích splňuje:

„OHLED, u, m., hleděnj nač wůkol, ohledánj něčeho, das Ansehen, die Hinsicht, Beschau. [...] § Tr. = wzhled, zřenj, pozor, Rücksicht, Betracht, Hinsicht, Augenmerk, Absehen, Ansehung, Absicht, Meinung. Bez ohledu na čas. Toms. o zim. Bez ohledu na wěk a pohlawj byli rozsekáni. Kram. now.“ (sv. 2, str. 893)

Jak již bylo zmíněno výše, je doložena i v *Brusu jazyka českého*, kde je zahrnuta ve stejném lemmatu jako předložka *ohledem na*. Brus navrhuje nahrazovat předložku *bez ohledu na* následujícími výrazy:

„Místo obratu *bez ohledu na jazyk* užívejme raději: *nedbajíce jazyka, nemajíce zření k jazyku*.“ (1881, str. 165).

První výraz v podobách *nedbaje* a *nedbajíc* + GEN se dle Kroupové (1985) nachází v současném jazyce v pokročilejším stadiu prepozicionalizace. Obě varianty si dnes udržují knižní charakter (Kroupová, 1985, str. 41/90).

Výraz *nedbaje* má v Havlíčkově korespondenci jediné zastoupení, v tomto případě se však nejedná o předložku, nýbrž o tvar slovesa (přechodník):

„Příjda jednou k Tvé Matce schledal sem tam tež Slečny, také Tvůj Bratr u toho stál, maje ňaké psaní od Tebe v rukouch; o Tobě musela být řeč – při mé přítomnosti mluvilo se však o lhostejných věcch – to mně urazilo, **nedbaje** však ještě na to doprovazel sem Slečny domu, doufaje že snad na cestě se snad zmínka o Tobě stane, ale [mará] marná byla má náděje!“ (1845-06-23 Žák Václav)

Výraz *nedbajíc* se v korespondenci Karla Havlíčka nevyskytuje vůbec.

Předložka *bez ohledu na* byla užita celkem 5x, a to vždy v osobní korespondenci. Ani konstrukce rozšířená o adjektivum nebo zájmeno však v Havlíčkově korespondenci nebyla užívána nijak často. V dopisech se vyskytla celkem 2x, v obou případech se jednalo o konstrukci „*beze všeho ohledu na*“. Oba případy se vyskytly v úředních dopisech adresovaných Havlíčkovi.

Sedmkrát se v dopisech vyskytuje konstrukce *bez ohledu*. Zde se jedná o adverbialní konstrukci (přísluvečné určení zřetele/vyloučení). Až na jeden výskyt jsou všechny případy nalezeny v dopisech, jejichž pisatelem je Havlíček:

„Jestli vůbec nechceš věřit pravdivosti té zásady že jest dobře včely z jara po vystavení krmit bez ohledu jsouli lehké neb těžké, a jestli věříš [Dzierżonovi] Dzierżonovi že krmení takové z jara škodí tedy učiň na mé odpovídání a držení následující experiment: [...]“ (1855-03-23 Havlíčkovi Františku)

V uvedeném příkladu bychom při převodu do současného jazyka využili spíše konstrukce „*bez ohledu na to, jestli* [...]“, tedy spojovací výraz, který se skládá ze sekundární předložky doplněné o kataforické ukazovací zájmeno *to* a spojku, uvozující následující vedlejší větu předmětnou. O těchto konstrukcích viz kap. 4.4.

Ne ve všech případech se však jedná o jistou variantu sekundární předložky *bez ohledu na*:

„Ždá se mi tedy v mých okolnostech nejpříhodnější, abych si pachtoval nějaký větší dvůr, z toho bych si získal pro svou rodinu živobytí, a mohl bych literaturu zcela bez ohledu provozovati a bezstarostně.“ (1851-07-19 Čechovi Jaroslavu)

V současném jazyce lze konstrukce nahradit celou vedlejší větou, např. „[...], a mohl bych literaturu bezstarostně provozovati, aniž bych na někoho/něco musel brát ohled.“

Ani tato konstrukce však plně neodpovídá významu výše uvedené konstrukce. Význam slova *ohled* odpovídá významu v předložce *bez ohledu na*. Konstrukce *bez ohledu* je v uvedené větě větným členem (viz výše). Konstrukce je navíc zdůrazněna předcházejícím adverbium *zcela*.

Jiří Haller se v rubrice Hovorna v časopisu *Naše řeč* vyjadřuje ke konstrukci *bez ohledu* takto:

„Odtud se pak užívá i pouhého »bez ohledu« s významem ,na nikoho, na nic se neohlížeje‘; na př.: pronesl jsem všechno bez ohledu, nešetře ani cizozemců ani Rusů Havl., Sp. 2, 155. Tento výraz

bez ohledu je pak základem příd. jména bezohledný, o němž jsme vykládali [...].“ (Naše řeč, 1926, 10, str. 153)

O adjektivu *bezohledný* píše:

„Výrazy, které brusiči za slovo bezohledný nabízejí, nešetrný, přísný, nepovolný, krutý, přímý a j., významu slova bezohledný se sice blíží, ale úplně se s ním neshoduje z nich žádný.“ (Naše řeč, 1924, 8, str. 154)

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) uvádí u adjektiva *bezohledný* dva významy. Pro druhý z nich uvádí ekvivalenty *nešetrný, přísný, drsný, neúprosný*. První význam vysvětluje jako „na nikoho a na nic se neohlížející“. Pokud bychom od tohoto významu vytvořili adverbium *bezohledně*, bylo by jednou z možností, jak konstrukci *bez ohledu* ve výše uvedeném případě nahradit, resp. vysvětlit (sv. 1, str. 113).

Slovník spisovného jazyka českého (1960) uvádí tento význam až na třetím místě, přičítá mu již stylové zabarvení („poněkud zastaralé“). Na prvním místě uvádí toto:

„na nikoho, na nic se neohlížející, nemající ohledů; nešetrný, necitelný, tvrdý, drsný, krutý, hrubý, brutální: [...]“ (sv. 1, str. 113).

Je zde tedy patrný významový posun mezi staletími. V současné češtině se třetí význam ze *Slovníku spisovného jazyka českého* již téměř neužívá.

Předložkové výrazy v *ohledu* a z *ohledu* a jejich varianty

Vztah zřetelový vyjadřuje i již zmíněný prostředek *v ohledu*. Z dobových pramenů, které ve své práci využívám, je tento výraz zmíněn pouze v *Brusu jazyka českého*, kde je doporučeno jej nahrazovat takto:

„Také za obrat *v tom ohledě* lépe jest říkati: *v té příčině, v té věci, vzhledem k té věci, hledíme-li k té věci* a. p.“ (1894, 226–227)

Podobu *v tom ohledu* dle svých kritérií za předložku nepovažuji, v Havlíčkově korespondenci se však výraz vyskytuje i bez doplnění o ukazovací zájmeno. V celkovém výskytu převažuje podoba s ukazovacím zájmenem nebo s adjektivem: *v ohledu* je bez rozšíření o ukazovací zájmeno či přídavné jméno užito 9x, Havlíček tuto konstrukci použil pouze 2x. Konstrukce rozšířená o zájmeno nebo adjektivum je doložena celkem 68x, z toho 47x ji užil Havlíček. Konstrukce je nejčastěji rozšířena o ukazovací zájmena *ten* (*v tom ohledu*) a *tento* (*v tomto ohledu*). Mezi přídavnými jmény převažují adjektiva *každý* a *jistý* (*v každém ohledu*). Doloženo je i užití konstrukce s dvěma adjektivy:

„Na jeho jméno beztoho [bez toho] by se celý pacht uzavřel a jeho jméno jest v politickém i v každém jiném ohledu zcela nezavadné.“ (1851-07-17 Kavanovi Františku)

Konstrukce doplněná o demonstrativum v jednom případě odkazuje na vedlejší větu:

*„Nyní budete mít redakci ulehčenau **w tom ohledu**, že já zde we Widni přejímám auplně celý sněm tak že od nynějška ani slowo se o něj starati nemusíte leč, abyste hned vždy odpoledne když pošta do Prahy přijde moje psaní dostali a aby již druhého dne ráno všechno vytištěno bylo.“* (b. d. Jirečkovi Hermenegildu)

V tomto případě konstrukce funguje jako spojovací výraz mezi hlavní a vedlejší větou a za jiných okolností by mohla být nahrazena sekundární předložkou *v ohledu*.

Stejně tak by mohla být nahrazena i konstrukce s demonstrativem, která stojí ve větě samostatně a odkazuje na dříve zmíněnou informaci. V následující větě se dá konstrukce s demonstrativem nahradit konstrukcí *v ohledu zdraví*:

*„Jmenovitě se dle všeobecného mínění přestátá horečka vždy považuje za upevnění ve zdraví. Nám se **v tom ohledu** dobře vede.“* (1853-03-16 Palackému Františku)

Výrazy *v každém ohledu* a *v jistém ohledu* stojí v dopisech mnohdy vedle sebe:

*„Jak to víš? A jaké má? To by mne trochu mrzelo, nebo tak jak on u mne byl živ a jak mnoho si **v každém ohledu** sám přál a pořídil, nemohl si ani krejcaru zachovat. Já ho arci tak přísně nekontroloval, a **v jistém ohledu** jsem ani nemohl.“* (1852-08-25 Havlíčkovi Františku)

V některých případech se význam výrazu *v každém ohledu* blíží významu ustáleného spojení *v každém případě*:

*„Až posud to mělo shusta swých [příčiž] příčin a dobrých důwodů – nyní to ale již pomalu začne přecházet bud w žádání wěcí w zdejších okolnostech nemožných a s existencí hierarchického papežského [statu nesrownawajících] statu se nesrownawajících – nebo wůbec **w každém ohledu** neslušných a pošetilých [...]“* ([1847]-03-12 Rieger František Ladislav)

Výše jsem již zmínila, že se výraz *v ohledu* v korespondenci užívá i bez rozšíření o demonstrativum či adjektivum (tedy *v ohledu*) a v těchto případech jej považuji za předložku. Ve všech 9 případech řídí genitiv:

*„Přemejšlel jsem si cos mi psal o článku do Včely a napíšu ti dnes resultat tohoto přemeyšlení. Tys bezpochyby již poznal že já **v ohledu našich záležitosti** nesmejšlím do cela jako ty; nepůjdu tou cestou kterou ty myslíš se doškrábat k tvému cílu a snad se nedivíš když ti oznámím že nechci psát ten článek do Včely. [...] **V ohledu dopisů** z Paříži můžu tě ujišťovat že jich budeš mít dost.“* (1848-12-10 Gabler Vilém)

Předložka *v ohledu* může řídit i předložkový pád *na*, popř. *k*. Jelínek (1958) se vyjadřuje k jemným významovým nuancím mezi variantami s bezpředložkovým

a s předložkovým pádem u předložky *vzhledem* a u předložek obsahujících substantivum *ohled* takto:

„Předložka *vzhledem čeho//nač//k čemu* patří sice k běžným prostředkům obrozeného odborného stylu, ale svou frekvencí zůstává za výrazy se substantivem *ohled*. [...] Prostý genitiv, který soutěží v obrozené době s předložkami *nač* a *k čemu*, dnes se již nevyskytuje. [...] Ačkoli všechny tři vazby jsou v podstatě synonymické, uplatňuje se ve vazbě předložkové významový odstín směru, kdežto ve vazbě genitivní proniká spíše pojetí statické. [...] Na substantivu *ohled* formálně závisí buď genitiv, nebo předložkový pád *nač*, a to s jemným významovým rozdílem, který jsme již zaznamenali u předložky *vzhledem*.“ (str. 166)

Předložka *v ohledu na* je v dopisech doložena pouze jednou:

„*Příležitostný dopis spolku zde zřízeného ku podporování powstałych Slowáků, jehož pisařství jsem přejal, žádám ve jménu téhož spolku, abyste si přečetl, jej Výboru Slowanské Lípy odevzdal, a oč se w něm žádá, též i sám jakožto redaktor Národních Nowin [ze] w ohledu na příspěvky Národními Nowinami sebrané učinil.*“ (1848-09-23 Václav Vladivoj Tomek)

Jeden doklad má i předložka *v ohledu k*:

„*Zde jenom ještě doplňuji strany konce Vašeho psaní takto: Že lehkomylně nejednám a nikdy zvlášť v ohledu k ní jednati nebudu toho může být ubezpečena.*“ (1845-05-14 Weidenhoffrové Františce)

V obou těchto konstrukcích je ve větší míře zachováván konkrétní význam slova *ohled*. U bezpředložkových variant je tento původní význam více méně potlačen ve prospěch vztahu zřetelového. V případech, kde se za touto konstrukcí vyskytuje ještě jiná, primární předložka, tedy *k* a *na*, zůstává význam substantiva téměř nepotlačen, zřetelový vztah je oproti bezpředložkové variantě v pozadí. Předložková varianta *v ohledu na* významově navazuje na užití substantiva *ohled* v ustáleném spojení *brát ohled/ohledy na někoho/něco*, které je doloženo i z Havlíčkovy korespondence.

Podobným způsobem v korespondenci funguje i předložka *z ohledu*. Konstrukce *z ohledu* může být taktéž doplněna o ukazovací zájmeno či adjektivum a v těchto případech jako předložka nefunguje. Bez doplnění řídí genitiv a splňuje základní kritéria pro to, aby mohla být již v obrozené češtině považována za předložku.

Předložka byla užita celkem 6x. V jednom případě stojí na místě primární předložky *z* primární předložka *s* řídící genitiv. Předložky *s(e)* a *z(e)* pro vyjadřování genitivních vazeb kolísají až do pravopisných reforem ve 20. století, proto tento jev nepovažují za neustálenost/neustrnulost předložkové vazby *z ohledu*.

Vazba je užívána v polovině případů v redakční korespondenci, ostatní doklady se vyskytují v osobní korespondenci.

Jelínek o předložkách *v ohledu* a *z ohledu* říká, že spolu s předložkou *ohledem* patří k nejfrekventovanějším prostředkům obrozenecké češtiny (1958, str. 166). Užívání předložek jsem zkoumala pouze na malém zlomku materiálů k češtině poloviny 19. století, avšak i v porovnání s ostatními zmiňovanými předložkami vykazují větší užívání než např. předložka *vzhledem*. Při vyjadřování zřetelových prostředků sice počtem dokladů nestojí na prvním místě, zároveň ale také nevykazují výrazně nižší frekvenci. Pokud bych užívání těchto sekundárních předložek zkoumala na větším materiálu (různí autoři, různé texty), hodnocení by se pravděpodobně různě pozměnilo, ze zkoumaných dokladů však na časté nebo nečasté užívání nemůžu usuzovat.

Předložky *v ohledu* a *z ohledu* se již v dnešní češtině v takové míře neužívají a kromě samotných předložkových konstrukcí zastaraly i výrazy rozšířené o ukazovací zájmeno (v *tom ohledu*).

Předložka *z ohledu* je ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna zpracována pod heslem *ohled*:

„[...] Z ohledu, in Rücksicht. D. Z toho také ohledu žádaj, by jim škoden nebyl. Ib. Gá gsem to z ohledu bratra mého učinil. Ros. [...]“ (sv. 1, str. 893)

Příklad *Z toho také ohledu žádaj* [...] za předložku nepokládám, protože je mezi primární předložku *z* a substantivum *ohled* vloženo doplnění o anaforicky odkazující demonstrativum a vytýkáci částici *take*⁸. Substantivum *ohled* je zde sice sémanticky oslabeno, ale nenásleduje za ním žádné další jméno, které by předložka *z ohledu* řídila (tedy jméno v genitivu, které by bylo ve spojení s předložkovým výrazem *z ohledu*), což je, jak již jsem zmínila výše, základním kritériem pro určení předložek.

Na rozdíl od toho v druhém výrazu předložka *z ohledu* řídí následující nominální frázi *bratra mého*. Lexikální význam substantiva *ohled* je v předložkové konstrukci *z ohledu* oslaben natolik, že se k němu v žádném dokladu neváže ani předložka *na*, která se nalézá v nejčastějších kolokacích substantiva *ohled* (*brát ohled na někoho, mít ohled na někoho/něco*) a která je doložena např. u předložky *v ohledu*. Varianta *z ohledu na* není v Havlíčkově korespondenci doložena. Žádný doklad nemá ani v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny*.

V té je však doložená samotná předložka *z ohledu*, v jednom z případů dokonce splňuje pomocné syntaktické kritérium, které se týká postavení předložky před

⁸ V tomto příkladu je zřetelný latinizovaný slovosled. Pozice částice se oproti dnešnímu slovosledu liší.

vztažným zájmenem v přívlastkové větě, jako lze tento jev doložit u předložky primární (Kroupová, 1985, str. 34):

„Chválení byli od lidí, z ohledu kterých v dobrých skutcích se cvičili :: quorum causa exercuere virtutes <Aug.> cf Mt 6,1 Račín, Robota (1706) 209“ (Lexikální databáze humanistické a barokní čeština, heslo: *ohled*)

Zřetelový vztah, který předložka *z ohledu* vyjadřuje, potvrzují další doklady z Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny:

„z ohledu čeho „vzhledem k ...“ skrze kteréžto jménované věci [=dary sv. Kláry] milosrdný Bůh z ohledu zásluh s. Kláry mnohé divy působiti ráčil (Beckovský, Be. Anežka (1701) 46)“

Souvislost mezi předložkami *v ohledu na* a *z ohledu* lze spatřit v již zmíněném dopisu:

„*Příležitý dopis spolku zde zřízeného ku podporování powstałych Slowáků, jehož písarství jsem přejal, žádám we jménu téhož spolku, abyste si přečetl, jej Wýboru Slowanské Lípy odewzdał, a oć se w něm žádá, též i sám jakožto redaktor Národních Nowin [ze] w ohledu na přispěvky Národními Nowinami sebrané učinil.*“ (1848-09-23 Tomek Václav Vladivoj)

Zde se pisatel původně rozhodl užít vokalizovanou předložku *ze* (lze zde pouze předpokládat pozdější doplnění o substantivum *ohled* tak, aby byla užita celá konstrukce *z ohledu*, proti tomu však svědčí užití vokalizované varianty předložky *z*). Svůj výběr však pozměnil a nakonec užil předložkový výraz *v ohledu na*. Můžu zde tedy jen usuzovat na případnou konkurenci výrazů *v ohledu (na)* a *z ohledu*.

3.3.2 Vztah přípustkový

3.3.2.1 Předložkové výrazy *navzdor, na vzdor, vzdor, naproti*

U předložky *navzdor* a jejích variant mám z Havlíčkovy korespondence více dokladů než u prostředků pro vyjádření zřetelových vztahů. Zřetelové prostředky vykazují oproti přípustkovým naopak větší variabilnost a větší škálu možných výrazů.

Pro vyjádření přípustkových vztahů jsou v korespondenci Karla Havlíčka užívány následující výrazy: *navzdor, na vzdor*⁹, *naproti*.

Předložka *na vzdor* a její varianty jsou v Jungmannově slovníku pojednány pod lemmatem *wzdor*, ovšem bez uvedení předložkové povahy:

„WZDOR, u, m., et WZDORA, y, *WZDŮRA, y, f. (r. wz-dor, ex dra; od wzedřenj, t. zdrážďenj myśli, Ros., cf. etym. zádor, nádor) = přjkor, co se naschwál komu činj k rozdrážďenj geho, Trotz. [...] – §

⁹ Protože je z Havlíčkovy korespondence doložena kolísající rekce pouze u pravopisné varianty *na vzdor*, považuji tuto předložku za variantu předložky *navzdor*.

NA WZDOR, NA WZDORU, NA WZDŮRU, NA WZDORY = na přjkoř, na schwál, pro rozhněwánj, zum Trotze, zum Possen, zur Schur, aus Stutz, in opprobrium. Mm. Jer. 6. Na wzdor gemu. Us. [...] Na wzdor někomu něco činiti, Kram. exc., jemanden etwas zum Possen thun. D. Že on to z pauhé wšetečnosti, a nám na wzdoru činj. Solf. k. 9. [...] Hřešjli kdo na wzdory někomu, gest přetwářenost. Com. jan. 798. Na wzdoru wšem důkazům zůstává na swém, er bleibt Trotz allen Gründen bei seiner Meinung. D. Julian cjsař na wzdor křesťanům dowolil Židům, aby město Jeruzalém zase osadili. Dwě kron. Kram. wyd. 56. [...]“ (sv. 5, str. 407)

Brus jazyka českého (1881) již výraz *wzdor* a jeho varianty za předložku považuje, kvůli její údajné německé povaze se proti ní však ohrazuje:

„Vzdor. Užívá-li se slova toho jakožto jména podstatného s předložkou *na*, jest spráwno, a to nejen se jménem osob a živých bytostí, ale i se jménem předmětu neživého, mluví-li se důrazně, na př.: *Na wzdor(u) činiti komu co, zákazu na wzdor jíti, na wzdor úmluvě* a pod. Ale všude, kde bývá něm. „trotz“, užívati slova „vzdor“ jakožto předložky, jest dle jazyka staršího chybné; [...]“ (str. 265)

Heslo *vzdor* zůstalo ve třetím vydání *Brusu jazyka českého* až na malé odlišnosti v užitém lexiku nezměněné. (1894, str. 404–405)

V Havlíčkově korespondenci je nejvíce zastoupena varianta *navzdor* (popř. *nawzdor* se starším pravopisem), a to celkem 15 výskyty. Pouze ve třech případech se jedná o redakční korespondenci. Havlíček ji ve svých dopisech užil celkem 11x, zbylé 4 doklady užili ostatní pisatelé.

Varianta *na wzdor* je v korespondenci doložena celkem 12 výskyty, z nichž v 5 případech se jedná o dopisy, jejichž pisatelem je Karel Havlíček. Doklady pochází z osobní korespondence.

V Havlíčkově korespondenci nejsou žádným výskytem doloženy následující varianty: *navzdory*, *navzdoru* (ani jejich rozdělené varianty) a *vzdor*.

O relativní ustálenosti předložky svědčí častější výskyt varianty psané dohromady. K tomuto tématu se vyjadřuje i Milan Jelínek v již zmíněné stati *Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině* (1958):

„Pro členské vyjádření přípustkového vztahu se v době obrozenské ustálil výraz *navzdor čemu*, jehož varianty *navzdory* a *navzdoru* se jako kalky německého *zum Trotze* rozšířily již v období humanismu. Jiné varianty než *navzdor čemu* jsou doloženy v obrozenské odborné literatuře velmi řídké, [...]. O tom, že se výraz *navzdor čemu* pocíťoval již v době obrozenské za předložku, lze soudit z některých dokladů, ve kterých se píše dohromady.“ (str. 163)

Zmíněná ustálenost je však oslabena faktem, že je u předložky *navzdor* a *na wzdor* v Havlíčkově korespondenci doložena kolísající rekce. Předložka se zde

v některých dopisech pojí s genitivem, v jiných naopak s dativem. Do dnešní češtiny se dochovala pouze dativní vazba.

Genitivní vazba se vyskytuje pouze u varianty psané zvlášť. Je zastoupena 4 výskyty, z nichž polovinu užil sám Havlíček. Ve dvou případech není z podoby následujícího substantiva zjevné, zda se jedná o genitivní či dativní vazbu. Jedná se o dopis, jehož pisatelem je František Ladislav Rieger. Ten v jiném dopise užívá právě genitivní vazbu předložky *na vzdor*. Kvůli tomu, že se jedná pouze o jediný doklad, však nelze s jistotou říci, že je u tohoto pisatele sjednocený úzus (popř. naopak není, jako tomu je například u Havlíčka, který užívá jak dativních, tak genitivních vazeb).

Předložka *na vzdor* se s dativní vazbou v korespondenci Karla Havlíčka vyskytuje celkem 6x, z nichž v polovině případů je pisatelem dopisu Havlíček.

V jediném případě se předložka nachází v postpozici za substantivem, jež řídí:

„Napotom wfsemu fklamaňj w přatelstw a lasce na wzdor, kogim nefstasnau naružiwost wfobě pro gedno mile, dobre a drahe ftwořeňj, bez ty neimenfsj naděje kdosáhnutj žadaneho cíle, uftawičně ftau famau zapasim, a Bohu žel!“ (1844-11-29 Machalický Ludvík)

Varianta psaná dohromady, tedy *navzdor*, je z Havlíčkovy korespondence doložena s dativní vazbou. Jen v jednom případě není z podoby substantiva řízeného předložkou zřetelné, jaký pád předložka řídí:

„Vstupní báseň mi navzdor lámání hlavy zůstala nepoňětná, pro samé ohromné tropy nevidím nikde žádný smysl. Čert mne vezmi rozumímli co z ní.“ (1854-12-24 nezjištěnému adresátovi).

Na tomto místě je pravděpodobné, že se jedná o vazbu dativní, neboť z Havlíčkovy korespondence není doložen takový případ, kdy by Havlíček užil předložku *navzdor* (tedy variantu psanou dohromady) s genitivní vazbou. S dativní vazbou naopak tuto předložku použil celkem 10x.¹⁰

V jediném případě se u konstrukce *navzdor* nejedná o předložku:

„Toliko latinská a německá básen byla rozdávána. Za to se jako nawzdor tím rázněji objewil žiwel česky w besedě dwa dni před tím, kteráž rowněž Prostějowské mnoho hluku w okolí Holom. nadělala a dobře tu působí.“ (1847-09-24 Šembera Alois Vojtěch)

Tento výraz je pojednán například v *Příručním slovníku jazyka českého*, je zde označen jako adverbium:

„navzdor adv. úmyslně, schválně, proti něčí vůli n. proti něčemu. Přál si býti slepým, aby neviděl, ale zraky jeho jakoby navzdor otvíraly se dokořán. Zey. Jako by mu [rybářovi] to navzdor dělaly

¹⁰ Výše jsem uvedla 11 výskytů předložky *navzdor* v dopisech, jejichž pisatelem je Havlíček. V 10 případech se jedná o předložku řídící dativ, v jednom případě se může na dativní vazbu usuzovat pouze podle statistik.

[ryby], množství se jich okolo něho hemžilo. Něm. Zůstal tam [syn] navzdor otci. Šmil. Navzdor tobě [dívce] splním přání svoje. Heyd.“ (sv. 3, str. 288)

Zde však lze všimnout, že ne ve všech exemplifikovaných konstrukcích se jedná čistě o adverbium, poslední dva případy by se daly chápat i jako předložka, vzniknuvší z tohoto adverbia. Výraz *navzdor* se v nich nachází před substantivem a toto substantivum řídí.

Průruční slovník jazyka českého se zabývá i předložkou *navzdor*:

„navzdor předl. s dat. podle němč. vyjadřuje okolnost, pro kterou se něco jeví překvapujícím, neočekávaným; přes. Nejedna poměr právní navzdor dlouhověkému o to usilování nechce v národu vkořeniti se. Pal. Tento „Magasin“ je navzdor láci své velmi pěkně vydán. Ner. Jistě navzdor svým pětasedmdesáti letům sám ještě nějaký furiantský kousek vyvedu! Stroup. Navzdor své chudobě žil se svou ženou pokojně a svorně. Něm. Jakoby navzdor všemu napomínání zanedbával se čím dále tím více. Mayer. [...]“ (sv. 3, str. 288)

Další předložkou vyjadřující vztahy přípustkové je předložka *naproti*. Vyjadřuje vztahy zřetelové (vztah srovnání) a především vztahy místní.

V Havlíčkově korespondenci předložka *naproti* přípustkový vztah nevyjadřuje.

Celkem se předložka *naproti* v dopisech vyskytuje 17x, v 10 případech je pisatelem dopisu Havlíček.

Výraz *naproti* se v korespondenci užíval i jako příslovce:

„Julie a Adelheit se Zdenkou vyjedou tento [čtvrtek odsud] čtvrtek dne 6^{ho}. odsud k vám do Brodu. Prosím tě, abys jim tedy odsud **do Jeníkova poslal naproti příležitost**, poněvadž budou mít odsud příležitost jen do Jeníkova.“ (1850-06-02 Havlíčkovi Františku)

Tento výraz se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje 7x, v jediném případě je pisatelem Havlíček.

Milan Jelínek uvádí jako ojediněle doložený prostředek předložku *napříč čemu*, která se dle něj vyskytuje v postpozici (1958, str. 163). Tento výraz v Havlíčkově korespondenci není doložen.

3.3.3 Vztah zastoupení či náhrady

Předložka *místo* a její varianta *na místo*, popř. *namísto* vyjadřuje vztah zastoupení, náhrady (Kroupová, 1985, str. 91).

V obrozenské češtině se v případě *místo* jedná o předložku již ustálenou. V dopisech je doložena celkem 91 výskyty, v 63 případech je pisatelem Havlíček. Pouze v 10 případech se nejednalo o osobní korespondenci, v úřední korespondenci se nachází tato předložka pouze 2x.

Předložka *na místo* je doložena pouze 6x, ve všech případech je adresátem dopisu Havlíček. Všechny doklady pochází z osobních dopisů. Varianta psaná dohromady (*namísto*) se v Havlíčkově korespondenci nevyskytuje.

Předložkový výraz je v Jungmannově slovníku zařazen jako podheslo hesla *místo*, jeho předložková povaha zde však není zdůrazněna:

„MJSTO, [...] § Mjsto, na mjstě = za, pro, für, anstatt, an Jemandes Statt. [...] Aby gim na mjstě gehu mluwil. Br. na Jud. 10, 11. [...] Že ho pomazali za krále na mjsto otce gehu. Br. 3 Král. 5, 1. Ben. et W. [...] Na mjsto gednoho narodj se gich kolik. Us. Mjsto požehnání božjho potkali se s zlořečenjm. Br. Nynj tedy tebe woljme dnes na mjsto gehu. Br. 1 Mach. 9, 30. [...] Mijsto kterýchžto nadělal šjtjůw mosazných Roboam. Ben. W. 2 Par. 12, 10. [...] Mjsto toho, kdež měli mne milowati, anstatt, statt. W. ib. [...]“ (sv. 2, str. 454).

Již jen z počtu dokladů, které uvádí Jungmann ve svém slovníku, lze usuzovat na ustálenost předložky v češtině 19. století.

V *Brusu jazyka českého* (ani ve druhém, ani ve třetím vydání) není o předložce *místo* žádná zmínka.

Milan Jelínek (1958) řadí tuto předložku ke staré vrstvě nepůvodních předložek:

„Stará vrstva nepůvodních předložek je zachycena v Gebauerově *Historické mluvnici jazyka českého*. Bez stč. dokladů uvádí Gebauer v přehledu ‚podružných‘ předložek jen předložky *vně čeho* (ve významu místním) a *vrch čeho* (ve rčení *vrch koně*). Z nepůvodních předložek, které uvádí Gebauer, zachovaly se do dnešního spisovného jazyka beze změny významu předložky *kolem, okolo, vůkol, kromě, mezi, místo, mimo, proti, skrze, stran a vně*.“ (str. 154)

Kroupová (1985) mezi sekundárními kritérii prepozicionalizace uvádí i následující morfonologické kritérium:

„Za sekundární morfonologické kritérium považujeme změnu počátečního *j* v *ň* u 3. osoby osobního zájmena následujícího po sekundární předložce (např. *dům, okolo něhož šel*). [...] Je jen hlediskem pomocným, nelze je aplikovat na řadu předložek.“ (str. 35)

V Havlíčkově korespondenci se po předložce *místo* vyskytuje zájmeno s analogickým počátečním *ň*:- *místo něho, místo ní*. Pouze v jednom případě z celkových 6 zájmeno začíná na *j*:-

Ostatně dokládám k doplnění poslední své zprávy, že Stad výslovně schwalował opatrnost Horwatůw ohledně foederací (snad že by nerad, abychom se s nimi [nesešli] sešli a [nespojili] spojili) a pak že Ohéral s námi nebyl we Wídni, poněwadž w ten čas do Brna byl odejel w záležitostech škol národ.; místo jeha jel s námi Fr. Hawlíček. (1849-02-24 Trojan Alois Pravoslav)

Milan Jelínek (1958) se k tomuto jevu vyjadřuje následovně:

„Ve staré češtině se po nepůvodních předložkách užívalo vedle podob s analogickým *ň*- i podob původních. Naproti tomu po původních předložkách se *j*- vyskytovalo zcela ojediněle.“ (str. 154)

Jinými předložkovými výrazy, které vyjadřují vztah zastoupení či náhrady, se ve své bakalářské práci nezabývám.

3.4 Opakování předložek

Při výskytu předložky před několikanásobnými větnými členy může a nemusí dojít k opakování předložky před jednotlivými částmi. U sekundárních předložek se toto opakování vyskytuje v menší míře než u předložek primárních (Kroupová, 1985, str. 60–61).

Mnoho ze sekundárních předložek se navíc skládá z více členů (např. sekundární předložka *ohledem na* se skládá z původního substantiva a primární předložky). Ač je doložen vliv různých oblastí jazyka na opakování či neopakování celého předložkového výrazu (Kroupová, 1985, str. 60–61), nedá se tento vliv předpokládat u celé sekundární předložky sestávající z více částí. Některé víceslovné předložky se opakují celé, některé naopak inklinují k tomu, aby se při vícečetném výskytu opakovaly pouze některé jejich části. Ačkoli opakování pouze určité části předložky odporuje jednomu z kritérií hodnocení prepozicionalizujících se výrazů (konkrétně kritériu ustálenosti výrazu v určité podobě, neboť opakováním pouze určité části předložky je předložkový výraz dekomponován), nelze na základě tohoto kritéria říci, že by se nejednalo o předložku. Předložková funkce výrazu tím může být však oslabena. Tento jev lze doložit i v současné češtině.¹¹

V Havlíčkově korespondenci jsou doloženy následující výskyty opakování či neopakování předložek u několikanásobných výrazů:

1. vícečlenná sekundární předložka se neopakuje:

V případech, v nichž sekundární předložka řídí více výrazů, se velmi často tato předložka neopakuje zvláště tehdy, jsou-li tyto výrazy spojeny slučovacím poměrem:

*„Jelikož jsem se přesvědčil, že mi až posud vždy bylo možno měsíčně arch napsati, a jestli něco scházelo, tak to vynahradila důležitost zpráv; neb vždycky snad to nepřijde na quantitu nybrž na qualitu zvláště při dopisech, dále s **ohledem na mé postavení a živobýti** ve Vídni, bylo by mé určité a snázné přání abyste mi NB dle Vaší možnosti vyměřil měsíční honorár 40 zl stř.“ (1850-01-17 Tieftrunk Karel)*

*„Kdo si nechce hubu spálit, musí mlčet nebo chválit, jak praví p. Hýbl. Wám jakožto znateli věci pravím, že my Čechové třeba jsme neměli co jíst, předce za nějaký čas **co do důkladnosti a originálnosti** nebudeme mít Rusům co závidět.“ (1843-10-24 Zapovi Karlu Vladislavu)*

¹¹ Příklad: *Podíl domácích a mezinárodních značek na jednotlivých trzích se liší v závislosti na míře konzervativnosti spotřebitelů. Prakticky ve všech oblastech si domácí značky udržely slušný podíl. Značka je zkrátka hodnota sama o sobě, existující v našich hlavách **bez ohledu na** výrobce či **na** výrobek.* (SYN2010)

2. vícečlenná sekundární předložka se opakuje:

V Havlíčkově korespondenci se nevyskytuje případ, že by se vícečlenná sekundární předložka opakovala celá, vždy se opakuje pouze její část, ve všech případech se jedná o primární předložku, která je součástí vícečlenné sekundární předložky (tedy *do*, *na*).

Sekundární předložka řídí více výrazů ve slučovacím vztahu, druhý výraz je však od prvního vzdálen:

*„Waši báseň propustila censura jen s **ohledem na mau ostatní antislowanskau tendenci** – a na **weliké prosby**. Že se žádané doplňky časopisů tak zpozdíly byl také winen trochu [4] p. Zap.“* (1846-12-07 Němcové Boženě)

Někdy předložka řídí více výrazů spojených slučovacím vztahem, přesto se opakuje:

*„tito wšickni, prawím, a s nimi – toť se rozumí – nesčetný zastúp jiných méně wíce zpřízněných w processí, jako zpronevěřilců, na jediné, prawé atd církwy bez korouhwiček, recta do Anticiry aneb gor do blázince se posílají, **bez ohledu na počasí a na palčiwé u nás [panující] panující nyní mrazy**.“* (1844-01-13 Klejzar Josef Tadeáš)

Předložka se může opakovat ze stylistických důvodů, důvodem však může být i rozvitost druhého výrazu řízeného předložkou, popř. jeho zdůraznění.

Sekundární předložka se opakuje i tehdy, pokud jsou výrazy spojeny slučovacím vztahem, který je vyjádřen vícečlenným spojovacím výrazem (*jak–tak*):

*„Z nowých ministrů – jmenuji Wám jen: Cardinal Antonelli (ještě mladý muž a [?] dobré powěsti **jak co do schopnosti tak i do smýšlení** – kterýž byl posud præsidentem Consulty statní) stal se præsidentem conseillu ministerského – [kníže Aldobrandini] kníže Camillo Aldobrandini minister [wojny. Recchi] wojny.“* ([1847]-03-13 Rieger František Ladislav)

Jako u minulých příkladů i v tomto případě vystupuje na povrch větná povaha výrazu *co do* právě tím, že je opakována pouze druhá část předložky, tedy *do*.

V jiných případech jsou výrazy, které předložka řídí, spojeny jiným než slučovacím vztahem:

*„Žadáte odemně radu, zdalž máte do kralůwhradecké čili do pražské dieceřj wstaupiti, a to **negen ohledem na seminář, ale na budaucnoft**.“* (1840-02-13 pisatel: Dlaske Antonín)

V žádném z uvedených případů se nejedná o jednoznačné pravidlo, o opakování či neopakování předložky z většiny rozhoduje jazykový kontext.

3.5 Shrnutí předložek

V předchozích odstavcích jsem se detailně věnovala předložkám zřetelovým, přípustkovým a předložkám vyjadřujícím vztah náhrady či zastoupení.

Kromě těchto výrazů jsou v Havlíčkově korespondenci hojně doloženy i předložky příčinné, v největší míře se jedná o předložku *za příčinou*. Jedním výskytem je doložena i předložka *v příčině*, doložena je z úředního dopisu. Vztah příčinný konkuruje vztahu důsledkovému, neboť v podobné míře jako předložka *za příčinou*, je užívána i předložka *následkem*, pojící se s genitivem

Předložka *za příčinou* je z velké části užívána v úředních dopisech. V některých z nich konkuruje předložce *stran*.

Předložka *následkem* se vyskytuje v úřední korespondenci 2x, 9x je doložena z korespondence osobní.

V Havlíčkově korespondenci se nachází mnoho dalších výrazů, které stojí na pomezí předložky a jiného slovního druhu. V této části jsem se zmínila pouze okrajově o sekundárních předložkách vzniknuvších z přechodníků. Ty jsou pojednány v *Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské* (1902) Jana Gebauera jako příslovce, která vznikla z přechodníkových vazeb. Jako příklad Gebauer uvádí výraz *vyjma*. (str. 165)

Jan Gebauer ve své mluvnici uvádí přehled předložek, kromě předložky *stran* a *místo* však o žádném z mnou vybraných výrazů nepojednává. Většina předložek je v pramenech zachycena stále pod původním slovním druhem.

V korespondenci Karla Havlíčka jsou některé výrazy jen málo doloženy. Buď jich bylo užíváno opravdu málo, a jejich proces prepozicionalizace tak byl zpomalen, nebo je důvodem pro nízkou doloženost nedostatečnost zkoumaného materiálu. Tyto hypotézy by však potvrdily či vyvrátily až analýzy většího rozsahu textů 19. století.

4 Spojky a spojovací výrazy

Současné i starší mluvnice se v pojetí spojek liší, a to jak v užívání a vymezení základních pojmů, tak i v tom, které výrazy za spojky považují. Proto jsem pro účely naší práce zvolila užívání pojmu spojovací výrazy, do něhož začleňuji jak lexémy spadající pod slovní druh spojek, tak výrazy, které se spojkami významově vstupují v synonymní řady na základě vztahu mezi větnými jednotkami, který vyjadřují (např. výraz *v té příčině, že* zařazuji mezi spojovací výrazy, neboť jako celek vyjadřuje poměr příčinný, a to explicitněji než spojka *protože*, tedy základní spojka vyjadřující příčinný vztah mezi větnými celky).

Pro srovnání repertoáru spojek v druhé polovině 19. a v 80. letech 20. století uvádím shrnutí základních postulátů Gebauerovy *Mluvnice české pro školy střední a ústavy učitelské* (1892) a *Mluvnice české 2* (1986). Budu se orientovat na obecnou klasifikaci slovního druhu spojek, nikoli na jednotlivé koordinační či subordinační vztahy.

4.1 Spojky v *Mluvnici češtiny 2* (1986)

Spojky a spojkové výrazy mají primárně spojovací funkci. Stejně jako předložky jsou i spojky slova neohebná a nemají platnost větného členu. Svou spojovací funkcí vyjadřují vztahy mezi slovy ve větě a mezi větami. Tyto vztahy se dělí na vztahy koordinace a subordinace.

Ačkoli se jedná o neplnovýznamová slova, nedá se zcela jednoduše říci, že by spojky lexikální význam postrádaly. Tento význam se odvozuje na základě vztahu, který daná spojka signalizuje:

„Např. u odporovacích spojek *ale* se mluví o odporovacím významu v souvislosti s tím, že spojuje věty nebo výrazy v odporovacím poměru.“ (Mluvnice češtiny 2, 1986, str. 216)

Za spojkové výrazy jsou považována spojení dvou či více než dvou slov se spojovací funkcí v jeden spojovací výraz (Mluvnice češtiny 2, 1986, str. 214).

Kromě spojek a spojkových výrazů zařazuje *Mluvnice češtiny 2* (1986) mezi spojovací výrazy i relativa a korelativa. Vztažné výrazy (např. *který, co, jak*) jsou na rozdíl od spojek větnými členy.

Korelativa jsou výrazy, které vznikají v případech, kdy se relativa či některé spojky spojí s jiným výrazem, nejčastěji s odkazovacími slovy (*tím, ten, tak*).

Mluvnice češtiny 2 (1986) dále dělí spojky na monofunkční a polyfunkční. Monofunkční spojky jsou takové prostředky, které se užívají k vyjádření pouze jednoho typu větného vztahu (přípustkové spojky aj.). Monofunkční spojky a spojkové výrazy nesou specifikovanější význam. Naproti tomu jsou polyfunkční spojky a spojkové výrazy univerzálnější, mohou se užít k vyjádření různých vnitro- i mezivětných vztahů, jejich význam nabývá širšího rozsahu, jsou tedy významově méně specifikované, popř. nespecifikované. Jejich význam je pak odvozován na základě kontextu (*Mluvnice češtiny 2*, 1986, str. 216).

Mluvnice češtiny 2 (1986) uvádí, že je okruh vnitro- i mezivětných vztahů a prostředků pro jejich vyjádření více méně uzavřen. Nové jednotky pak přibývají pouze kombinací různých prostředků, popř. bližší specifikací různých spojovacích výrazů:

„Dynamika řeči [...] neustále vnáší určité změny do tohoto ‚hotového‘ systému vztahů i jejich výrazových prostředků. U spojek v podstatě jde o stálé narůstání synonymních řad k jednotlivým univerzálním (základním) méně specifikovaným spojkám, které se děje zejména ve směru zexplicitňování, větší pregnantnosti, výraznosti i důraznosti těchto spojek, a to hned dvěma způsoby, postupy. [...] Druhý způsob spočívá ve sdružování spojek buď s dalšími spojkami, nebo s výrazy specifikované povahy (určité druhy příslovce nebo částic) ve spojkové výrazy, které jsou explicitnější, pregnantnější, výraznější než výchozí spojka.“ (*Mluvnice češtiny*, 1986, str. 216–217)

Mluvnice češtiny 2 (1986) se dále vyjadřuje k tvoření synonymních řad uspojovacích prostředků pro vyjádření určitého syntaktického vztahu. Pro každý koordinační i subordinační vztah se v jazyce vyskytuje jeden základní spojovací prostředek, k němuž se v důsledku potřeby vyjádřit syntaktický vztah explicitněji vytváří prostředek či prostředky synonymní (str. 215).

4.2 Spojky v *Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské* Jana

Gebauera

Jan Gebauer říká, že některé výrazy náležející ke slovnímu druhu spojek mohou být zároveň i výrazy jiného slovního druhu, jako příklad uvádí slova *napřed* a *potom*, které se mohou vyskytovat buď jako příslovce, nebo jako spojka.

Spojky jsou dle Gebauera převážně jednoslovné, víceslovné spojky však nevyklučuje:

„Když spojka vznikla ze slov několika, sráží se obyčejně v jedno. Píše se tedy na př. jestli, jestliže, buďto, jakmile atp.“ (str. 312)

Spojky dělí na podřadící a souřadící. Zmiňuje se i o tzv. spojení souvztažném („*korrelativním*“). Jedná se o souvětí, kde se ve větě závislé (dle Jana Gebauera

„podřízené“) vyskytuje spojka podřadicí a naproti ní ve větě hlavní příslušné ukazovací příslovce (*Kam vítr, tam plášť.*)

Vyjadřuje se i k původu spojek, všímá si tedy možné konjunkcionalizace, resp. nabývání různých výrazů funkce spojky. Uvažuje o spojkách s neznámým původem (*a, i*) i o spojkách, které pocházejí ze vztažných zájmen, zde se jedná o vztažná příslovce (*kam, kudy*). Dále uvádí spojky vzniklé ustrnutím tvarů jiných slov (např. spojka *ježto*) a zmiňuje se o tvarech *bych, by, byste* jako o určitých tvarech slovesa, které ustrnuly v kondicionálu a užívají se ve spojkové funkci.

Dle mého očekávání jsou v mluvnici Jana Gebauera některé výrazy, které jsou v Mluvnici české již považovány za spojky, zpracovány ještě jako příslovce (*proto – toto* příslovce uvádí pod skupinou „*příslovce příčinnosti*“). Ke hranici mezi spojkami a příslovci se Gebauer vyjadřuje takto:

„Příslovce, která jsou původu a významu zájmenného, mívají zároveň úkol spojek [...]“ (str. 309)

Ačkoli Gebauer vidí jistou spojitost mezi příslovci a spojkami (*a i zájmeny*), nepřikládá hlavní význam spojovací funkci výrazu, ale jeho významové stránce, která jej zařazuje mezi příslovce.

4.3 Proces konjunkcionalizace

Konjunkcionalizace je jazykový proces, při němž jedno- či víceslovný výraz nabývá primárně spojovací funkce a postupem času se ustaluje jako spojka či spojkový výraz, obecně tedy jako primárně spojovací prostředek.

Aby daný výraz mohl být označen za spojku, musí splňovat jistá kritéria, která výraz odlišují od jiných slovních druhů.

4.3.1 Kritéria konjunkcionalizace

Přehled základních kritérií konjunkcionalizace uvádí Hošnová ve své monografii *Studie z vývoje novočeské syntaxe* (2005, str. 36–39). *Mluvnice češtiny 2* kritéria konjunkcionalizace neuvádí.

Spojovací funkci může mít mnoho výrazů, jen některé však mají tuto funkci jako primární, tedy díky této funkci mají oslaben lexikální význam a nabývají významu gramatického.

Nabytí spojovací funkce jako funkce primární a s tím spojené oslabení či ztráta původní významové platnosti je základním kritériem pro hodnocení výrazu jako spojky.

Z výrazu vzniká samostatný lexém, který vyjadřuje určitý typ vztahu. Nové spojky vznikají mnohdy kvůli potřebě explicitního vyjádření tohoto vztahu, tedy zvláště v případech, kde nedostačuje užití primární spojky (např. *protože*), a to především z toho důvodu, že se vztah vyjadřovaný touto spojkou stává nezřetelným (tedy v mnohých případech již uživatel jazyka nevnímá spojku *protože* jako spojení slov *pro*, *to* a *že* a pro vyjádření příčinného vztahu raději užije explicitnějších výrazů, které mohou během jazykového vývoje nabýt funkce a významu spojek). Nové výrazy jsou pak schopny přesněji a jemněji rozlišovat různé významové typy vět. Tato schopnost je pokládána za další zásadní kritérium konjunkcionalizace.

U víceslovných spojek může během procesu konjunkcionalizace docházet k slovoslednému i pravopisnému kolísání (*zatím co* vs. *zatímco*).

Spojovací prostředek může vzniknout konverzí z jiného slovního druhu, u konverze z plnovýznamových slovních druhů ztrácí tento výraz platnost větného členu. Konverze z jiného slovního druhu však neznamená, že by výraz v původní platnosti zanikl, na základě kontextu může pak fungovat jak ve funkci spojky, tak ve funkci původního slovního druhu.

Ve své bakalářské práci se budu orientovat především na užívání různých typů nových spojovacích prostředků v Havlíčkově korespondenci, a to zvláště výrazů fungujících jako náhrada za původní (v různé míře) ustálené spojky a spojkové výrazy.

Spojky budu členit na základě vztahů, které vyjadřují v daných kontextech. Budu se soustředit také na konkurenci mezi jednotlivými větnými vztahy a mezi způsoby jejich vyjadřování v češtině poloviny 19. století.

Z důvodu velké neustálenosti a variantnosti výrazů se jedná o přehled užívaných výrazů, nebudu tedy konkrétně kvantifikovat užívání jednotlivých spojek a spojovacích prostředků.

4.4 Spojovací výrazy *bez ohledu na to, že; na vzdor tomu, že* a další konkurenční vazby ke zmíněným sekundárním předložkám

Mezi spojkami a předložkami existuje mnoho shodných i diferenčních rysů. Spojky i předložky jsou, jak již bylo řečeno, slovy neohebnými, k řadě primárních předložek i spojek mohou přistupovat nové sekundární výrazy, spojky ani předložky nejsou větnými členy a spojky i předložky mohou pojmenovávat shodné vztahy (*Nepřišel, protože byl nemocný. Nepřišel kvůli nemoci.*)

Předložka musí mít k určení své slovnědruhové platnosti ještě další člen, který řídí, zatímco spojka se nemusí pojit s jiným členem, aby mohla být za spojku označena. Spojky nejsou součástí větných členů, zatímco předložky ano (tvoří větný člen spolu se jménem, které řídí). Spojky mohou vyjadřovat vztah mezi slovy i větami, předložky mohou vyjadřovat pouze vztahy mezislovní (Kroupová, 1985, str. 11–12).

Tomuto diferenčnímu rysu však odporují výrazy jako *vzhledem k tomu, že*; *s ohledem na to, že* aj., které mají jak povahu konjunkce, tak povahu předložkovou, ačkoli vyjadřují vztah mezi větami. Sekundární předložky jsou součástí těchto spojovacích výrazů, ve všech se vyskytuje ukazovací zájmeno a za ním následující primární spojka (*že, aby, aj.*). Kritériem pro zařazení těchto výrazů k jednomu či druhému slovnímu druhu by mohlo být například to, do jaké míry tyto výrazy vyžadují zmínění ukazovacího zájmena. V některých výrazech tohoto typu lze ukazovací zájmeno vynechat: *místo toho, aby – místo, aby*. V těchto případech se jedná jednoznačně o spojku. Pokud zájmeno vynechat nelze, aniž by vzniklo agramatické spojení, jedná se o výraz předložkové povahy (*vzhledem k tomu, že – *vzhledem k, že; s ohledem na to, že – *s ohledem na, že; bez ohledu na to, že – *bez ohledu na, že; navzdory tomu, že – *navzdory, že*).

Tyto výrazy jsou konkurenčními vazbami k samotným sekundárním předložkám, které jsou jejich součástí: *Vše rozebíral s ohledem na umístění našeho domu. – Vše rozebíral s ohledem na to, kde je umístěn náš dům.*

Vyjádření pouhou sekundární předložkou má nominativní povahu, zatímco vyjádření pomocí sekundární předložky a spojky umožňuje doplnění dalšími členy (Kroupová, 1985, str. 13).

V Havlíčkově korespondenci jsou výrazy tohoto typu doloženy méně než samotné sekundární předložky.

„[...] s povážením, že se tomuto smutnému stavu nejistoty již jednou konec učiniti musí; **bez ohledu na to že** nám p. J. ve svém posledním komentáru de 18/12 na Svou Čest v nemnoha dnech docela jistě přijeti slíbil (po kolikráte již nevíme); usnesli jsme se v naší rodinné radě jak následuje: [...]“ (1853-12-27 Jarošovům Františku a Adéle)

„Jistý Ti snad powedomý Englbert w Habru, mnel jíž 23 špalku, zařídil jsi tež na zymu takowý wčelník z prken tak dobře zdelanych že ani skulki nebilo, k tomu byl strop tež z prken a střecha šindelowa, dweře dobře zawirali na zamek. A co z toho pošlo, že o 17 špalku za zýmu přisel a jen 3 podržel **následkem toho že** wčelam na čerstwem powetři chibilo.“ (1854-12-10 Havlíček František)

„Dekujeme Ti za punčošky: ostatní jak Julie praví nebude potřebovat neb má úmysl naštrikovat si štráfky barevne do menších punčoch bílých. **Na vzdor tomu, že** zde nevaří má přece dost co dělat, neb

zdejší lidi jsou pravá boží stvoření a krom špatného modlení málo co jiného umí.“ (1854-06-24 Havlíčkové Josefě (s přípisem Julie))

“Co mi píšeš stran toho, že by měl nějaké státní papíry, to mi je arci nanejvýš podivné! Jak to víš? A jaké má? To by mne trochu mrzelo, nebo tak jak on u mne byl živ a jak mnoho si v každém ohledu sám přál a pořídil, nemohl si ani krejcaru zachovat.” (1852-08-25 Havlíčkovi Františku)

V tomto případě by však spojení *stran toho, že* nemohlo být jednoduše nahrazeno pouhou sekundární předložkou, což dokazuje, že spojení sekundární předložky s ukazovacím zájmenem a příslušnou primární spojkou umožňuje doplnění konstrukce o další členy.

Sekundární předložka *místo* není v Havlíčkově korespondenci doložena ve spojení *místo toho, aby*, doložena je však již sekundární spojka z toho spojení vzniknuvší (*místo aby*):

„Jan ty o včelách tatinkovi na opětovné žádosti vrátil. Ty ostatní si nechal, a p. Augustínová je potom darovala velmi velkomyslně akademii, místo aby je vrátila.” (1854-09-15 Havlíčkovi Františku)

Stejný případ je doložen u předložky *na místo*, z níž vznikla sekundární spojka *na místo, aby*:

„[...] byl jsem ohawně od Red. flow. Now. napadnutý, která na místo, aby nieprawdu mého podotknutí proukázala, mou osobu [~~špatnými~~] ohyzdnými a neslušnými slowy osopila w Č. 46 a 48. s předložením spolu následujících otázek: [...]” (1850-06-26 Dohnányi Mikuláš)

Interpunkce je ve všech případech rozkolísaná, proto z ní nelze na nic usuzovat.

Vzhledem k tomu, že se jedná o typické konkurenční vazby k příslušným sekundárním předložkám a že jsou tyto sekundární předložky součástí tohoto výrazu, mohlo by být jedním z kritérií prepozicionalizace daného výrazu i to, zda může či nemůže stát v těchto spojeních. Ačkoli mají tato spojení jako celek povahu spojkovou a zároveň i přebírají funkci spojek, samotné výrazy v nich si stále uchovávají svoji předložkovou povahu.

Toto spojení není v Havlíčkově korespondenci doloženo u výrazů (*s*) *ohledem na*, *vzhledem (na)*, tedy u výrazů kolísajících (*ohledem na* vedle *s* *ohledem na*, *vzhledem* vedle *vzhledem na*, přičemž v dnešním jazyce je doložena varianta *vzhledem k* a v menší míře i *vzhledem na*). U těchto výrazů by tedy s *ohledem na* výše řečené bylo možné usuzovat na nižší stadium prepozicionalizace než např. u předložek *stran*, *místo*, *bez ohledu na* a *na vzdor*.

Spojení není doloženo ani u výrazu *ohledně*, tato předložka se však, jak již bylo zmíněno, vyskytuje v 9 z 11 případů v úřední korespondenci. V úřední korespondenci se předpokládá méně narativní, více informativní a nominativní styl, mimo to i ustálenější a normovanější.

4.5 Konkurence různých výrazů pro vyjadřování vybraných syntaktických vztahů

4.5.1 Vztahy příčinné a důsledkové

Pro vyjádření vztahu příčiny a důsledku se v korespondenci Karla Havlíčka užívá mnoha prostředků, počínaje předložkovými výrazy *za příčinou*, *následkem* (popř. *v následku*) spojenými s genitivem, konče spojovacími výrazy, které se nejčastěji skládají z primární předložky, demonstrativa a substantiva *příčina*, *následek*¹².

Základní příčinná spojka *protože* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje v několika podobách, především pravopisných. Kromě lexému *protože* se vyskytuje i podoba *proto že* a *pro to že*. Pravopisná rozkolísanost svědčí o tom, že v 2. polovině 19. století nebyl proces konjunkcionalizace ještě plně dokončen.¹³

Vedle uvedených podob se spojka vyskytovala i v podobě odděleného výrazu *proto*, který stojí ve větě hlavní, a výrazu *že*, který uvozuje větu vedlejší příčinnou. Výraz *proto* zde má kataforickou funkci a může stát na kterémkoli místě ve větě. Stejně tak to platí u varianty, kdy je kataforické *proto* rozděleno na původní dva členy, tedy *pro to, že*. V tomto případě je zřetelný původ spojky a příčinný charakter věty vyjádřen explicitněji než samotnou spojkou *protože* nebo *proto, že*. Význam u tohoto spojení není plně oslaben, jako je právě u spojky *protože*.

Variantu *proto, že* zmiňuje i František Štěpán Kott pod heslem *Věty příčinné* ve svém *Česko-německém slovníku*. O jiných variantách spojky *protože* se nezmiňuje:

„Příčinný. [...] Věty příčinné jsou věty příslovečné. Z pravidla v nich bývá indikativ. Uvozují se: 1. spojkou *a*; věta hlavní bývá obyčejně formy tázací. Kam od tebe půjdeme, pane, a ty slova věčného života máš. Vz A (1. 8. b.) – 2. Spojkou *jež, ježto*. Bál jsem se tebe, ježto jsi člověk přísný. Vz Ježto. – 3. Spojkou *jelikož*. Ustanovil jsem nocovati u něho, jelikož mne o to prosil. Vz Jelikož. – 4. Spojkou *když*. Když jinak nemůž býti, již to musím učiniti. Vz Když. – 5. Spojkou *poněvadž*. Poněvadž jsi ty pohrdl

¹² Substantiva *důvod*, *důsledek* v Havlíčkově korespondenci nejsou doložena.

¹³ K tomuto nepočítám spojovací výraz *proto, že*. Tento výraz považuji za variantu příčinné spojky *protože*.

uměním, pohrdnu i já tebou. Vz Poněvadž. – 6. Spojkou že (v hlavní větě obyč. proto). Proto lichotí, že tvých peněz chtí. Vz Že. – Vz více v Brt. S. §. 491.“ (str. 1014, sv. 2)

Z korespondence jsou doloženy případy, kdy se ke spojce *proto že* připojilo zkrácené -s u 2. osoby jednotného čísla jako náhrada za příslušný tvar slovesa být (*jsi*). V následujícím případě je tvar slovesa být ve 2. osobě jednotného čísla nahrazen celkem dvakrát – jednou u spojky *jak*, podruhé u spojky *proto že*, což svědčí o tom, že se jednalo o obvyklý jev nejen u spojky *protože*:

„*Ani mě nic nepíšeš jaks ten masopust skončil ale dozvěděla jsem se to přece z novin jak se Ti bal ve s. Vaclavské lazni libil, proto zes mohl hodně tancovat.*“ (1846-02-21 Weidenhoffrová Františka)

Z Havlíčkovy korespondence je výraz doložen pouze z osobních dopisů, což odpovídá i dnešnímu jazyku, neboť je v současné češtině tento jev hodnocen jako hovorový.

Častěji než spojka *protože* se vyskytují spojky *jelikož*, *poněvadž*.

U těchto spojek jsou doloženy i případy redundantního vyjádření příčinného vztahu v parataktických souvětích. V hlavní větě se v těchto případech vyskytuje kataforické *proto*, vedlejší věta příčinná je pak uvozena jednou ze zmíněných spojek:

„*Jak pozoruji, knihy dostat nelze, musím si je vykoupit. Posílám Ti 5 f 24 kr: vstř: na „Včelu a Noviny“; a to proto posílám do Prahy, jelikož nám je již počta Týnská vzíti nechce.*“ (1846-01-28 Mudra František)

Tento jev se vyskytuje jak v dopisech osobních, tak v úředních. V úředních dopisech převládají věty vedlejší uvozené spojkou *poněvadž*:

„*Jakož bývalý redaktor časopisu „národních novin“ ste od pražského magistratu s usnešením od 10^{ho} ledna 1850 číslo 1060 s 5 zlat stříb. proto pokřtován, poněvadž ste opomínul, tu Vám s poukazem oného úřadu, od 5^{ho} listopádů 1849 číslo 55683 dodanou odpověď pana hraběte Vürmbrandta do národních novin vložit.*“ (1851-07-11 Městská rada v Kutné Hoře)

Výše zmíněný výraz *proto, že* lze považovat za redundantní vyjádření. Spojka *že* má v těchto větách příčinný charakter, tudíž by v hlavní větě nemuselo nutně stát kataforické *proto*:

„*Máme zde jednoho Bulhara který zde studuje a pak bude we své vlasti wyučowati mládež. Jenom škoda ho že málo pracuje.*“ (1843-05-03 Zapovi Karlu Vladislavu)

Explicitněji je vztah příčinný vyjádřen spojovacími prostředky, v nichž se přímo vyskytuje výraz *příčina*. Formálně se jedná o vedlejší věty přívlastkové, významově však odpovídají souvětí, v nichž se vyskytuje vedlejší věta příčinná:

„Ty víš milá Maminko! že já tuze nerad píšu : ale je to jenom z **té příčiny**, že bez toho celý čas mám dost co psát, a proto se jindy péra neuchopím leda když toho je tuze zapotřebí.“ (1847-11-10 Havlíčkové Josefě)

Explicitnější vyjádření příčiny a důsledku nemá v Havlíčkově korespondenci takové zastoupení jako spojka *protože*. Výraz *z té příčiny*, že se v korespondenci vyskytuje celkem 2x.

Pouze jednou se vyskytuje výraz *(toho) příčinou*, že a vedle něj ještě výraz *(toho) sledem*, že, a to ve stejném dopise:

„Chraňte se jména, nedotekejte se osob, držte se jen věci, jak jste sám navrhli kdesi. Neradím Vám **toho příčinou**, že bych Vás kárat chtěl, ale toho **sledem**, že se bojím, že Vám z [rukžou] rukou vyderou redakci.“ (1846-03-01 Kohlrus Josef)

Ve stejném dopise se výraz *sledem* vyskytuje ještě jednou:

„Měli jsme letos tu nehodu, že našemu poslu kradem odjali vak, v něm i naše časopisy byly: Česk: Včel: čísl: 2. 3. a 2. 3. 4. je jsme po tu chvíli nedostali; za druhé nebylo na konci roku ohlášeno, že budete Noviny Pražské drážejí prodávat; **toho sledem** poslal jsem jen 45 kr stř na 1/4 ročníku, zač jsem ale [Noviny] Noviny [3] dostati ovšem nemohl, ale druhou čtvrt Včely.“ (1846-03-01 Kohlrus Josef)

Ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna je výraz *sled* zachycen pouze ve významech „stopa“ a „linie tesařské na dřevě“. (sv. 4, str. 142)

V Kottově slovníku lze nalézt význam bližší mému případu, a to „sledování, das Folgen“ (sv. 3, str. 413). Německý ekvivalent vyjadřuje význam výrazu *toho sledem* nejlépe. Český výraz je pravděpodobně inspirován německou vazbou *in Folge* + GEN, který znamená ‚následkem čeho‘, jde tedy zřejmě o vyjádření vztahu důsledkového. Ačkoli se pravděpodobně jedná o germanismus, není výraz zachycen v *Brusu jazyka českého*, z čehož lze usuzovat na to, že se výraz v 2. polovině 19. století moc neužíval. O tom svědčí i to, že výraz není zachycen v žádném jiném z dobových pramenů, které jsem při práci využívala.

Vztah důsledkový souvisí sémanticky se vztahem příčinným, nikoli však formálně, protože se u vztahu příčinného jedná o hypotaktické spojení vět v souvětí a u důsledkového o parataktické spojení. (Hošnová, 2005, str. 42)

V *Brusu jazyka českého* ani ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna tyto vztahy nejsou od sebe odlišeny a jsou stavěny sobě naroveň. 3. vydání *Brusu jazyka českého* hodnotí výraz *následkem* jako nevhodný a navrhuje ho nahrazovat mimo jiné výrazy s významem příčinným:

„V následku, následkem toho *budu jinak jednati. Z té příčiny, za tou příčinou, proto budu jinak jednati.*“ (1894, str. 200)

František Štěpán Kott si ve svém slovníku všímá vzájemného vztahu mezi příčinou a důsledkem, výraz *následkem* vysvětluje výrazy *proto, za tou příčinou, z té příčiny*. Tyto výrazy doporučuje užívat místo výrazu *v následku*:

„Následek, dku, m. N. je to, co se z důvodů poznává. Mark. Die Folge, der Erfolg. Formálně je n. věta taková, jež z nějaké hlavní věty Čili zásady plyne; realní či věcný n. je to, co obvykle účinkem zoveme, jež předpokládá opět svou příčinu. [...] V n-ku toho jinak jednám, šp. místo : proto, za tou příčinou atd. Vk. N-kem toho se stalo, že . . . Pozn. „Následek je sice nové ale dobré slovo. Nahrazovati se může starším ‚účinek.‘ „Následkem“ nahrazovali staří slovy: z té příčiny, za tou příčinou.“ (sv. 2, str. 72)

Výraz *následkem toho, že* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje jednou (viz výše).

Poměr důsledkový je v Havlíčkově korespondenci dále vyjadřován výrazy *(a) proto, takže* (s kolísajícím pravopisem *tak že*), *(a) tedy, (a) tudíž, (a) tak, (a) tudy*.

4.5.2 Vztahy účelové

Pro vyjádření vztahu účelu jsou v Havlíčkově korespondenci užívány kromě základní spojky *aby* spojovací výrazy *proto, aby; k tomu účelu, že; tím cílem, aby*, částečně tento vztah vyjadřuje i spojení *v té naději, že*.

Spojovací výraz *proto, aby* je analogický k příčinnému spojovacímu výrazu *proto, že*. Kataforické *proto* může ve větě hlavní stát na kterémkoli místě, nejčastěji však stojí na místě posledním. Účelový vztah je dostatečně vyjádřen účelovou spojkou *aby*, jedná se tedy o redundantní vyjádření účelového vztahu. Vyjádření výrazu *proto* ve větě hlavní však přispívá větší kohezi, a tím i koherenci textu.

O spojovacím výrazu *proto, aby* se zmiňuje Josef Jungmann ve *Slovníku česko-německém*. Pod spojkou *aby* je pouze zmíněn, příklady jsou uvedeny až pod spojkou *proto*:

„§ Sequente ABY: Pro wlčka bigj, aby se starý wtjpil. Prov. Proto gsem na swět přišel, abych atd. Br. Jan 18, 37.“ (sv. 3, str. 710)

Ve slovníku Františka Štěpána Kotta je spojka *proto, aby* pojednána taktéž pod heslem *proto*. Kott jí přisuzuje následující význam:

„Klade se: 1. Když vyslovujeme, že věta předchodná příčinu toho v sobě drží, co se ve větě druhé vynáší, deswegen, darum, deshalb, daher. A tak jsem porozuměl, že na těch stolicích seděti

nebezpečno jest, protož jsem raději odešel. A my proto, aby se v tom dobře opatřil, rok jemu jsme dali do dvou nedělí.“ (sv. 2, str. 1194)

Jungmann od sebe lépe odlišuje všechny tři vzájemně související vztahy, tj. účelový, příčinný a důsledkový, každému přisuzuje zvláštní význam. U Františka Štěpána Kotta je účelová věta zmíněna pod stejným významem jako věta důsledková, aniž by byl mezi nimi naznačen nějaký rozdíl. Věta důsledková i věta účelová jsou pojednány jako následující za větou, v níž je obsažen důvod, proč se odehrává děj vyjadřovaný těmito větami.

Explicitněji je význam účelu vyjadřován spojovacími prostředky, které přímo obsahují substantivum *účel*, např. ve výrazu *k tomu účelu, že*, který je v Havlíčkově korespondenci doložen jednou:

„*Waš Dlaske (až budeš Ty, to se rozumj brzi, pfát) at' mñe pjše gestli Kahaun u Bilánfkeych také swé básñe nečetl a co wesměs afy Kahaun w Brode tropil, a to k tomu aučelu, že Kahaunowi obgednáwam misto we zdegšim blaznowském domñe [2]abych fe z legalnjmi documenti wykázati mohl.*“ (1839-04-09 Příborskému Mořici)

Dvakrát se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje spojovací prostředek *tím cílem, aby*:

„*Chci to tím cílem, aby Slovaci, [kteřý] kteří ted odtrhnutí jfau celkem od nás a Vase Noviny se jistě od Madarů Confiskují – Take něco zvěděli o pohybování nasem zde.*“ (1848-11-01 Hurban Josef Miloslav)

Částečně vyjadřuje vztah účelu i spojení *v té naději, že*. Substantiva *naděje* a *účel* si sice významově neodpovídají, substantivum *naděje* však v některých případech účelový vztah vyjadřuje:

„*Posílám Wám jedno telátko mé nekřesané musy : w té naději že Wás swými skoky aspoň na okamžení obweselí.*“ (1844-01-16 Zapovi Karlu Vladislavu)

Stejně jako substantiva *účel* a *cíl*, i substantivum *naděje* se vztahuje směrem do budoucnosti a vyjadřuje proč, za jakým účelem se odehrává děj vyjádřený hlavní větou.

O zpřesnění vyjádření účelu jde v následujícím příkladu:

„*Ona mne již také zná ale nemluvil jsem s ní, jen dlé umluveného mezi nimi znamení: mám ji odevzdat psaníčko od něho poněvadž nejel ještě do Paříže ale bude až do konce Srpna u prince Rohana učitelem historie; to učinil k vůli peněžům aby měl víc a otce [oně] o ně prosit nemusel.*“ (1845-04-10 Weidenhoffrové Františce)

V tomto případě nevyjadřuje sekundární předložka *k vůli* dostatečně to, zda se jedná o vztah příčinný či účelový, její význam je tedy zpřesněn dvěma připojenými účelovými větami uvozenými spojkou *aby*.

Nejčastěji jsou v Havlíčkově korespondenci pro vyjádření vztahu účelového užívány spojky *aby* a *proto*, v některých případech i spojka *at*.

Na příkladu vztahů příčinného, důsledkového a účelového jsem se snažila částečně postihnout variantnost užívaných spojek v korespondenci Karla Havlíčka. V následujících odstavcích se dotknu dalších oblastí užívání různých spojovacích prostředků v Havlíčkových dopisech.

4.6 Další spojovací výrazy obsahující spojku *že*

Spojka *že* je kromě zmíněných výrazů obsažena ještě v mnoha jiných spojovacích prostředcích.

V Havlíčkově korespondenci jsou doloženy spojky *jestliže* a *pakliže*.¹⁴ Spojka *jestliže* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje celkem 18x, v šesti výskytech se jedná o pravopisnou podobu *jestli že*. Kromě pravopisné variantnosti prokazuje spojka i variantnost interpunkční, v jednom případě je spojka *jestli že* napsána takto:

„Znamenám taky, že s duchovními záležitostmi se nerádi obíráte, an mnou zaslané články snad pořád ještě složeny máte. **Jestli, že** se do Národních Novin nehodějí, snad je Sabina vytisknout dá, bych myslit nemusel, že jsou teď redaktoři censory.“ (1848-05-08 Kolrus Josef)

Brus jazyka českého (1894) tuto spojku označuje jako důraznější než podmínkovou spojku *jestli* a vyjadřuje se k jejímu původu:

„Důraznější spojkou podmínkovou je *jestliže*, vlastně věta, jež zeslabena ve spojkou, na př.: *Jestliže* (jest-li, že) obměškáš, hlavu tvou setnou. Flav. [...]“ (str. 155)

V uvedeném příkladu z Havlíčkovy korespondence je tedy u spojky zachována její větná povaha.

Spojka *pakliže* je z Havlíčkovy korespondence doložena celkem 8 výskyty, z poloviny se jedná o pravopisnou podobu *pakli že*.

Čtyřmi výskyty je v Havlíčkově korespondenci doložena spojka *sotva že* s časovým významem. Vyskytuje se zde pouze tato varianta:

„*Sotva že* sem se w Praze ohřál (neb gfem celý týden se hřátí mufyl, proto že málo a šeterně topjme) hned pero popadám a – přemegšlým s gakau bych měl wyjet; gestli milý neb dráhý neb

¹⁴ viz MARTÍNEK, František: K češtině korespondence Karla Havlíčka. In: *Korpus, gramatika, axiologie*, 11/2015 [v tisku], str. 55–68.

neymilegšj, neb neydrašj a.t.d. začjt mám. Placebat nobis neymilegšj.” (1839-03-16 Příborskému Mořici)

V Havlíčkově korespondenci se nevyskytují spojky *třebaže*, *přestože* ani *divže* (popř. *div že*). I tak však spojka *že* vykazuje velkou variantnost v ohledu na vyjadřované mezivětné vztahy i v ohledu na výrazy, s nimiž se spojuje v jeden spojovací prostředek. V předchozích odstavcích jsem se snažila tuto variantnost postihnout stručným přehledem nejen pomocí konkrétních příkladů z dopisů, ale i pomocí dobové odborné literatury.

4.7 Věty hlavní uvozené spojovacím výrazem *tak*

V současné češtině se lze setkat s uvozováním hlavních vět v souvětích spojkou *tak*¹⁵. Takto uvozené hlavní věty se vyskytují i v Havlíčkových dopisech.

Uvozování hlavních vět v souvětí výrazem *tak* je dodnes hodnoceno jako hovorové, vyskytuje se více v mluveném než v psaném jazyce.

Zabývá se jím *Mluvnice češtiny 3* (1987):

„Následuje-li věta nadřazená až po větě podřazené, bývá v ní na začátku užito fakultativních výrazů, které mají charakter pronominálních částic (*tak, tedy, tož, tu*): [...] Tyto výrazy nemají funkci větných členů ani nemodifikují souvětí významově, nýbrž signalizují začátek postponované nadřazené věty.“ (str. 449)

Brus jazyka českého (1894) hodnotí tento jev jako nesprávný:

„Tak bývá nespr ve hlavních větách souvětí *časových, podmíněčných, příčinných a přípouštěcích*, na př.: Když jest dosti, *tak* přestaň, spr. přestaň. – Dopustí-li se bližní tvůj čeho, *tak* ho pokárej, spr. *pokárej ho*.“ (str. 358–359)

V Havlíčkově korespondenci jsou takto uvozovány hlavní věty v souvětích časových a podmínkových:

„*Faninka Ti ten polštář krásně udělá, a co jí to dá starosti, ale co ty jí dáš? **když** na to pomyslím **tak** je mně hanba – přece ji něco pošli třeba to nebylo podle její zasloužení, a jen maličkost, ono jí to bude milo.*“ (1845-05-29 Weidenhoffrové Františce)

Nejčastěji se jedná o souvětí, v nichž je vedlejší věta podmínková uvozená spojovacím výrazem *-li*.

Tento jev je doložen i u vět příčinných:

„*Že se již věru na tebe zlobím **tak** ti něco posílám co tě bude těšit.*“ (1845-06-29 Gabler Vilém)

¹⁵ Příklad: *To víš, moc často ho nevidím. Představ si, **když** jsem se teď naposled vrátil, **tak** se na mě podíval a řekl...*“ *Tak to chvíli pokračovalo dál a ani to nebylo tak hrozné, tedy pokud se něco takového dá o rodičovských vyprávěnkách o geniálních dětech říct.* (SYN2010)

Jev je typický především pro dopisy, jejichž pisatelem je Havlíčkův přítel Vilém Gabler. Vilém Gabler se učil česky a jazyk jeho dopisů je výrazně ovlivněn němčinou. Stejně tak by to mohlo být i u těchto konstrukcí, neboť v nich spojovací výraz *tak* funguje podobně jako korelát v německých souvětích. Rozdíl mezi korelátem a uvozovacím *tak* je ten, že v němčině může být korelát obligatorní, fakultativní nebo se u daného slovesa nemůže vyskytovat, aniž by vznikla negramatická věta. V češtině je korelativní výraz vždy fakultativní.

4.8 Věty uvozené spojovacím výrazem *co*

Variantnost vyjadřovaných vztahů prokazuje i množství vedlejších vět uvozených spojkou *co*.

V prvé řadě se jedná o věty podmětné a předmětné:

„*Giž gsme geden i druhý čtvero mějfců w seminári pobydleli: ginák w Praze, ginák w Hradci klerika slušj: tak si wypowjme co gsme w tom slawném klerikátu zkusili.*“ (1841-01-31 Klumparovi Janu)

Josef Jungmann ve svém slovníku pod heslem *co* uvádí další vztahy, pro něž jsou doloženy příklady i v Havlíčkově korespondenci.

Na prvním místě uvádí právě věty předmětné a podmětné, v druhém významu uvádí věty vztažné, v nichž se na místě vztažného zájmena *který* vyskytuje *co*. U těchto vět neuvádí žádný stylový příznak.

Mluvnice češtiny 2 (1986) o tomto typu vět pojednává takto:

„V poslední době se [...] užívá ve funkci relativu *který* absolutivní nesklonné *co*, popř. příslovce *jak* [...]. Užití relativu *co* je hovorové, tedy spisovné, užívání relativu *jak* příslušelo zatím spíše obecné češtině, i ono však stále více proniká do češtiny hovorové. Ve větách, kde *co* nebo *jak* jsou použity místo *který* stojícího v jiné než nominativní pozici, je třeba doplnit potřebné morfologické údaje prostřednictvím zájmena *on* v příslušném pádě, rodu a čísle [...].“ (str. 96–97)

Relativum *co* se k uvozování vedlejších vět přívlastkových používalo i v 19. století, o čemž svědčí mimo četné doklady z Havlíčkovy korespondence i to, že nejvíce výskytů v Jungmannově slovníku pochází z úzu. Stylový příznak vztažných vět uvozených místo relativu *který* relativem *co* není ve *Slovníku česko-německém* uveden, z dokladů z úzu však lze usuzovat na to, že relativum *co* bylo ve větách přívlastkových užíváno spíše v mluveném než v psaném jazyce.

Tak se k relativu *co* ostatně vyjadřuje i *Brus jazyka českého* (1894):

„1. V mluvě lidové užívá se v prostém vypravování zájmena *co* a příslovce *jak* spolu se zájmeny osobními, ukazovacími a příslovci; jinak bývají zájm. *vztažná*, na př.: Ten člověk, *co* to povídal, ještě je

živ, též *který*. – To jsou ti lidé, *co* jsme s nimi včera mluvili, též s nimiž. – Dům, *co* tam dnes chytalo, též v němž. – To je ten pán, *jak* jsme ho potkali, též *kterého* a p.“ (str. 97)

Příklady, které uvádí *Brus jazyka českého*, jsou až na drobné změny shodné s příklady z úzu, jež uvádí Jungmann. Tyto drobné změny se týkají především uvedení substantiv ve větě hlavní, k nimž se dané relativum váže. Jungmann tedy uvádí *To gsau ti, co gsme s nimi mluwili.*, zatímco *Brus jazyka českého* do hlavní věty doplní substantivum *lidé* a do věty vedlejší příslovce *včera*. Zajímavé je, že *Brus jazyka českého* v jednom případě pozměnil sloveso. Ve větě *Ten dům, co tam dnes hořelo.*, kterou uvádí Jungmann jako příklad z úzu, zaměnil sloveso *hořelo* za *chytalo*. Kromě této změny ještě elidoval kataforické ukazovací zájmeno *ten* v hlavní větě. Sloveso *hořet* v *Brusu jazyka českého* není zpracováno, stejně tak ani sloveso *chytat*, které bylo místo něj užito.

V Havlíčkově korespondenci je užívání relativa *co* doloženo z osobní korespondence:

„Strany uložení mých věcí žádám přede vším maminku aby všechno moje šatstvo a prádlo vzala zatím k sobě, na **ten můj věšák co** stojí u almary v zeleném pokoji, ten si můžete lehce dát přenést dolů do domu se to všechno vejde a v zadním pokoji na to bude místečko.“ (1856-06-05 Havlíčkovi Františku)

Relativum *co* může mezi hlavní a vedlejší větou vyjadřovat i vztah časový. Nemusí se nutně jednat o vedlejší věty časové, v následujících odstavcích k těmto časovým vedlejším větám připočítávám i vedlejší věty, na něž je v hlavní větě odkázáno pomocí výrazu *od té doby* a jiných, a vedlejší věty uvozené výrazy *mezitím co*, *zatím co*.

Vztah časový v některých případech vyjadřuje samotný spojovací výraz *co*. V Jungmannově slovníku je jeho význam vysvětlen takto:

„§ Temporis. *co* = od toho času, seit, so lange. Dáwnoli ge tomu, *co* nepsal? Od té doby, *co* odešel. D. On nebyl nemocen, *co* ge tu. Us. [...]“ (str. 245).

V Havlíčkově korespondenci jsou doklady jak k výskytu samotné spojky *co* ve významu časovém, tak k výskytu spojky *co* spolu s uvozovací konstrukcí ve větě hlavní, např. *od té doby* nebo *od té chvíle, co*:

„Já nesmím mluvit (*jen málo co* je nevyhnutelně potřeba) musím se držet zcela pokojně jak na těle tak na duši, nic dělat, při tom s ohledem na jídla a pití velmi přísnou diétu držet, ale přece jíst hodně silící věci (*neb jsem na těle velmi spadlý*) a *co* je hlavní věc být prý veselý myslí!! *co* se ale dá lehce říci, a těžko udělat. Kouřit dokonce nesmím a taky nekouřím **co** jsem tu. Nyní mám ještě malou prosbičku. Nevím adresu Nanince, **co** byla u Míny, prosím tě tedy, abys hned někoho poslala do Chlumu (na to

příkládám 20 kr stří.) aby napsali jak se jí má psát, aby dostala psaní.“ (1856-06-16 Havlíčkově Josefě)

V uvedeném případě vyjadřuje spojka *co* časový vztah hned dvakrát. V obou případech má spojka *co* význam trvání, tedy *od té doby, co*.

V uvedeném příkladu je navíc zřetelný rozdíl ve významech vyjadřovaných spojkou *co*. V první větě stojí *co* samostatně, odkazuje na sloveso *mluvit*, stojí zde ve významu předmětném. V konstrukci *co je hlavní věc* vyjadřuje význam podmětný, stejně tak o kus dále v konstrukci *co se ale dá lehce říci* [...].

V hlavní větě mohou spojce *co* v časovém významu předcházet zmiňované výrazy *od té doby, co* nebo *od té chvíle, co*:

„Od té doby co mne w Radziwiłłowě kozák přiwítal: Kar Gawlečik! stupajte! (tak prawil otwíraje mi do Rus rohatku) nemohu se na tuto zem jinak podíwat nez skrz komicke brejle.“ (1844-01-16 Zapovi Karlu Vladislavu)

Mluvnice češtiny 3 tyto výrazy nazývá *kvazikorelativními výrazy* (1987, str. 478).

Ve významu děje současného je v Havlíčkově korespondenci užíváno také výrazu *po tu chvíli, co*:

„Vyprovázel mne až sem svagr Alois a ještě jsme zde spolu poobědvali. – Mně se zde líbí ačkoli až po tu chvíli co píšu od samého příjezdu jsou vždy zimy a deště; to však věčně trvat nemůže.“ (1856-06-25 Havlíčkově Josefě)

Explicitní význam současnosti nesou spojky *zatímco* a *mezitímco* (*Mluvnice češtiny 3*, 1987, str. 478).

Výraz *zatímco* se v Havlíčkově korespondenci nevyskytuje. Výraz *mezitímco* se vyskytuje 4x, a to pouze v podobě *mezi tím co*. Tato pravopisná podoba svědčí o nižším stupni konjukcionalizace výrazu – konstrukce je stále nahlížena ve svém původním významu. To dokládá i příklad, v němž je mezi konstrukci *mezi tím* a spojkou *co* vložena čárka:

„Mezi tím, co Vy v Brixenu požíváte trpké ovoce publicistického snažení svého, radují se zdejší literární lionové z úplného komfortu, an zaštipitelstvo hovadismu a renegátství co denně se zmáhá a množí.“ (1852-03-05 Krása Alois)

Výraz *mezitímco* se v češtině tedy ustaloval.

Ve *Slovníku česko-německém* Josefa Jungmanna je výraz *zatím co* uveden pod heslem *zatím*. Nachází se zde jediný doklad:

„Zatjm, co se obhljdnete, knjžku dočtu. Berg. exc.“ (sv. 5, str. 571)

Výraz *mezi tím co* v Jungmannově slovníku není zpracován, a to ani pod heslem *mezi*, kde se vyskytuje příslovce *mezi tím*.

Spojka *co* je součástí spojovacího výrazu *místo co (by)* ve významu zastoupení či náhrady.

K tomuto výrazu se vyjadřuje *Brus jazyka českého* (1894):

„Co jest nesprávné v obratě: *místo co*, na př.: Místo *co* byste pracovali, spr. místo *abyste* pracovali.“ (str. 101)

V Havlíčkově korespondenci se tento výraz vyskytuje celkem dvakrát, v obou případech je pisatelem dopisu Karel Havlíček:

„*Newím nyní, jak věc tato stojí a však Holowacký při všech jemu položených mezech, bude hleděti, alespoň něcím přičiniti Slowanstwu; a doufámé, že naše vláda jako se jí vůbec stává, **místo co** by si tím měla pomoci, ještě více si uškodí.*“ (1843-01-25 Srezněvskému Izmailu Ivanoviči)

Výraz *co* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje i ve významu přirovnání:

„*Pošlu Wám to: ale žádám Wás (přijdeli to do tisku) nikomu neříci že jsem ja to swedl proto že i w hudbě i w historii tohoto zpěwu jsem posud weliký oslík a tedy bych se **co** překladatel učinil [súčastníkem] účastníkem všech nedůkladností p. Gorčakowých.*“ (1843-10-24 Zapovi Karlu Vladislavu)

I tento výraz *Brus jazyka českého* (1894) odmítá jako nevhodný.

Spojovací výraz *co* je v Havlíčkově korespondenci užíván i k vyjádření dalších vztahů. Kromě toho, že uvozuje i tzv. nepravé věty vztažné (v těchto případech si vzájemně konkurují výrazy *co* a *což*, který vzniknul připojením postfixu *-ž* k relativu *co*), může vyjadřovat např. i vztahy příčinné. Zájmeno *co* se vyskytuje i ve výrazu *co se (do)týče*, který má kromě toho, že splňuje kritéria prepozicionalizace, povahu spojovacích výrazů. V této bakalářské práci je tento výraz pojednán mezi předložkami, především z důvodu jeho konkurence s jinými zřetelovými předložkovými výrazy.

4.9 Shrnutí spojovacích výrazů

Ve své bakalářské práci jsem se omezila pouze na některé mezivětné vztahy. Různé typy mezivětných vztahů vykazují v korespondenci velkou variantnost, ať už jde o relativně ustálené spojovací prostředky, které si stále v době národního obrození uchovávají charakter výrazů, z nichž vznikly (*protože*), nebo o spojovací prostředky, které sice mají oslabený lexikální význam, nabývají významu gramatického (tedy nabývají své základní spojovací funkce), jsou však stále neustálené, a tedy se nedají jednoduše zařadit k jednomu či druhému slovnímu druhu. To se týká například spojovacích prostředků, které se skládají ze sekundární předložky a ukazovacího

zájmena, za nímž následují výrazy *že, jak* či jiné spojky (*bez ohledu na to, že*). Tyto výrazy konkurují s kondenzovaným vyjádřením pomocí samotné sekundární předložky a oproti těmto vyjádřením vykazují větší narativitu a možnost doplnění konstrukce o další členy. Vyjádření samotnou sekundární předložkou má nominální charakter, k němuž inklinuje více úřední styl. To se potvrdilo i v mé práci. Konstrukce typu *bez ohledu na to, že* je z Havlíčkovy korespondence doložena v osobních dopisech, zatímco úřední dopisy využívají vyjádření kondenzovaných samotnou sekundární předložkou.

Spojka *že* v Havlíčkově korespondenci slouží vyjadřování různorodých vztahů. Kromě toho, že často uvozuje věty vedlejší podmínčné a předmětné, pojí se i s dalšími spojkami a tvoří s nimi spojovací výrazy fungující nejen na úrovni vedlejší věty. Většina z těchto výrazů je rozdělena na dvě části, jedna se vyskytuje ve větě hlavní, věta vedlejší je pak uvozena spojkou *že* (*z té příčiny, že* aj.). Hypotaktická spojka *že* vyjadřuje také vztah příčinný, a to nejen ve spojení s korelativním výrazem *proto*, stojícím ve větě hlavní. Kromě vztahu příčinného se vyskytuje i ve spojovacích výrazech s významem důsledkovým. Zde se jedná například o spojovací výraz *toho sledem, že*. Pravděpodobně se jedná o germanismus, neboť je utvořen stejně jako německý výraz *in Folge + GEN.*. V korespondenci je tento výraz doložen pouze dvakrát.

Na vedlejší věty příčinné je často odkazováno ve větě hlavní korelativním výrazem *proto* (*proto [...], protože*). Tyto konstrukce se vyskytují jak v osobní, tak v úřední korespondenci. V úřední korespondenci je ve větě vedlejší upřednostňován výraz *poněvadž*, v některých případech i *jelikož*, v osobní korespondenci se na tomto místě objevuje nejčastěji výraz *protože*.

K uvozování vedlejších vět předmětných je užívána i spojka *aby*. Tato hypotaktická spojka vykazuje velkou variantnost i ve spojení s jinými výrazy pro vyjádření vztahů účelových. Nejčastěji tento vztah vyjadřuje spolu s korelativním výrazem *proto*, stojícím ve větě hlavní. Účelový vztah vyjadřuje také ve spojení se substantivy, které mají význam ‚účel, cíl‘ apod., např. spojovací výraz *tím cílem, aby*. Substantivum *účel* se ve spojovacích výrazech pojí i se spojkou *že*, např. *k tomu oučelu, že*.

Ve své práci jsem se zabývala také vedlejšími větami uvozenými relativem *co*. Z dokladů z Havlíčkovy korespondence jsem zjistila, že množství mezivětných vztahů vyjadřovaných tímto relativem nedošlo v jazykovém vývoji od 19. do 21. století téměř

žádných změn. Toto relativum například i v 19. století uvozovalo často vedlejší věty přívlastkové, obvykle uvozované výrazy *který* a *jenž*, což bylo pokládáno za hovorové, resp. charakteristické pro mluvený jazyk. Stejně tento typ vztahu charakterizuje i *Mluvnice češtiny 2* (str. 96–97).

V souvětích, v nichž se vyskytuje vedlejší věta podmínková a časová, je věta řídící často uvozována korelativem *tak*. Ani tento případ nedošel v současném jazyce žádných zvláštních změn. Takto uvozené hlavní věty jsou z Havlíčkovy korespondence doloženy mnoha případy, nejčastěji jsou takto uvozovány hlavní věty, které stojí v postpozici za větou vedlejší podmínkovou uvozenou spojovacím výrazem *-li*. Stejně jako v současné češtině, i v 19. století byl tento jev pokládán za charakteristický pro mluvený jazyk. To nám potvrzuje i korespondence Karla Havlíčka, neboť korespondence jako taková, a zvláště v rozměru několika set zachovaných dopisů, je příkladem částečně spontánního jazyka, do něhož se mnohdy promítají právě hovorové výrazy typické pro mluvený jazyk. Zvláště pak u pisatelů, kteří se český jazyk teprve učili.

5 Částice

Slovní druh částic je v soustavě slovních druhů nejmladší. Poprvé byly odděleny jako zvláštní druh v *Mluvnici spisovné češtiny* Františka Trávníčka (1951)¹⁶.

V *Mluvnici české pro školy střední a ústavy učitelské* (1902) jsou některé částice pojednány pod příslovci, popř. v menší míře i pod jinými slovními druhy, ačkoli se již v některých případech jasně jedná o výrazy mluvnického, nikoli gramatického významu (*prý*).

Některé částice lze od jiných slovních druhů zřetelně odlišit, např. *prý* nebo *také*. Ve své práci se však budu zabývat především výrazy, jež stojí na hranici mezi částicemi a jiným slovním druhem, nejčastěji příslovci. Tyto výrazy lze jen těžko klasifikovat, obzvlášť pokud je výchozím materiálem rozkolísaný úzus češtiny poloviny 19. století. Nebudu tedy výrazy konkrétněji kvantifikovat, pokusím se však postihnout možnosti užití jednotlivých částicových výrazů a pokusím se zhodnotit, zda již výrazy v dnešní češtině obecně přijímané jako částice jako částice fungují, zda podléhají procesu partikulizace, nebo zda si uchovávají svůj věcný význam.

Variantnost částicových výrazů se budu snažit zachytit na příkladech čtyřech druhů částic: vytýkacích, strukturačních, modifikačních a modálních.

5.1 Kritéria hodnocení

Základním kritériem pro hodnocení vybraných výrazů bude posouzení funkce, kterou daný výraz plní v širším kontextu. Toto kritérium budu uplatňovat především pro odlišení částic od příslovcí. Základní funkcí příslovce je vyjádření okolnosti (*Mluvnice češtiny* 2, str. 188). Funkcí částic je především funkce komentáře k celé výpovědi nebo postoje mluvčího k danému kontextu. Ve shodě s prací Miloslava Vondráčka (1999) se pokusím výrazy zhodnotit i na základě jejich nahrazení ve větě prototypem stejné sémantické třídy.

Kromě toho budu brát v úvahu lexikální okolí hodnoceného výrazu a umístění v rámci celého dopisu. Ve sporných případech se pokusím odlišit příslovce od částic tím, že zkusím hodnocený výraz doplnit o vytýkací částici. Částice se totiž mohou vztahovat na větné členy, tudíž ne na částice samotné.

¹⁶ „Částice se jako zvláštní slovní druh dosud neuváděly, ač je to k přesnému rozlišování větoslovných úkonů nutné.“ (Trávníček, 1951, str. 1973)

Základním rozdílem mezi příslovcem a částicí je totiž ten, že příslovce má platnost větného členu, zatímco částice nikoli. Větněčlenská platnost se však v těchto případech hodnotí poměrně těžce, proto se k ní budu vyjadřovat pouze okrajově.

5.2 Částice vytýkací

Základním distinktivním rysem odlišujícím vytýkací částice od jiných druhů částic je zdůraznění výrazu, k němuž se vztahují, vytýkání tohoto výrazu z výpovědního celku. Jedná se např. o částice *zejména*, *především* aj.

Částice *zejména* je v Havlíčkově korespondenci doložena celkem 3x, v jednom případě je výraz rozdělen na dvě části (*ze jména*), čímž si konstrukce ponechává svůj původní význam a neodpovídá tak plně funkci částic:

„Řečníkowie musý býti **ze jména** uwedení, by Narod jeho zastupce zewrubně znal a pro příští čas wěděl w koho důvěřowati má neb né.“ (1848-04-13 Žák Václav)

Slovník česko-německý Josefa Jungmanna označuje tento výraz jako adverbium:

„ZEGMÉNA, adv., ze gména, gmenowitě, gmenem, namentlich. Wq. 373. Někteřj přednj, zegména tito. Har. Powolagj gich zegména. Com. Las. Zegména wyznamenati, t. gmenem pogmenowati, namhaftig machen. D. W sausedstwj pjsem swatých neginým knihám podružstwj se přálo, než těm ze gména, které atd. Br. Než ze gména chci gmenowati. Štěstj. Ptal se zegména, nač penjze. Berg. exc.“ (sv. 5, str. 644)

V jednom případě se jedná o variantu se zkrácenou samohláskou *e*. K této podobě se vyjadřuje i *Brus jazyka českého* (1894):

„Zejmena, spr. *zejména*, viz *Jmeno*.“ (str. 420)

Pod heslem *Jmeno* je pak pouze zmíněno, že se výraz správně zapisuje s dlouhou samohláskou *é*.

Častěji pisatelé užívali částice *především*.

Tato částice je v dopisech využívána také ke strukturaci textu. V takových případech ji nepovažuji za částici vytýkací, ale strukturační. Stojí v prvních dvou odstavcích dopisu a nevztahuje se na jeden větný člen, nýbrž na celé psaní, např. dopis, na který pisatel právě odpovídá:

„Tak dlouho zůstalo moje psaní ležet a všechno k vůli bezbožné písni kterou žádným způsobem nemohu tak udělat, aby se mi líbila. Bez písne jsem již toto psaní ani nechtěl poslat ale když mi nedorozuměním zas podruhé psala nemohu již déle měškat. Ale to se moje zlatinka Faninka dobře napálila když myslila že jsem Její psaní nedostal: to Ji přeju, aspoň jsem skrze to zase k psaníčku přišel. To já dávno věděl, že se na mne nezlobí a psal jsem to jen tak žertem. Nyní ale musím **především** na všechno odpovědět: [...]“ (1845-06-10 Weidenhoffrové Františce)

Výraz *především* si zde zachovává původní význam svých komponentů (*především*). Vyjadřuje okolnost, za jaké se daný děj odehraje, zároveň se ale kromě této okolnosti výraz vztahuje k celé výpovědi, tedy plní funkci částice. Vztahuje se přitom nejen k výpovědi, v níž se výraz vyskytuje, nýbrž i k výpovědi předchozí (v Havlíčkově korespondenci se výraz *především* vyskytuje nejčastěji v první části dopisu a vztahuje se na dopis předcházející):

„Ale to se moje zlatinka Faninka dobře napálila když myslila že jsem Její psaní nedostal: to Ji přeju, aspoň jsem skrze to zase k psaníčku přišel. To já dávno věděl, že se na mne nezlobí a psal jsem to jen tak žertem. Nyní ale musím **především** na všechno odpovědět [...]“ (1845-06-10 Weidenhoffrové Františce)

Ve většině mých dokladů si výraz *především* (či *především*) uchovává původní význam konstrukce skládající se z předložky a zájmena. O tom, že výraz *především* podléhal procesu partikulizace, svědčí doklady, v nichž se vyskytuje výraz psaný dohromady (*především*), ačkoli se ke druhé části výrazu (tedy původnímu zájmenu *všetchno*) vztahuje adjektivum:

„**Především jiným** (však odpuste me zvědavosti) se taži zdališ Vám popřáno býlo vyvolenou od p: Gablera spatřit a jestli se on sám aš posud v praze vynachází.“ (1845-04-08 Weidenhoffrová Františka)

Častěji se tento výraz vyskytuje v podobě *především*. Konkurence obou pravopisných podob a zachovávání si konkrétnějšího významu je dokladem toho, že se výraz *především* nacházel v nižším stadiu procesu partikularizace.

Tomuto výrazu konkuruje částice *předně*. Stejně jako výraz *především* i výraz *předně* je užíván jako vytýkácí i jako strukturační částice.

Pokud se jedná o strukturační částici, stojí výraz v prvních odstavcích dopisu, oproti výrazu *především* se však *předně* vyskytuje i jako první výraz za oslovením:

„Rozmilý Příteli! **Předně** račte odpustit ze Wám zaneprážení dělám a k [✱Wám] Wám jakožto prawemu vlastenci se utíkám.“ (1848-07-03 Vašák Josef)

Výrazu *předně* se oproti výrazu *především* užívá častěji v iniciální pozici.

5.3 Částice strukturační a modifikační

Částice strukturační se užívají k organizaci výpovědi. Přispívají lepší struktuře textu a tím i lepší orientaci adresáta v textu. Proto budu u těchto částic zkoumat především pozici v rámci dopisu a lexikální okolí částice, které v těchto případech často

souvisí se vznikem dopisu (vyskytují se zde tedy verba dicendi jako *psát*, *ptát*, *odpovědět*; a verba cogitandi *myslet* aj.)

Výraz stojící na pomezí příslovce a částice je výraz *ostatně*. V korespondenci Karla Havlíčka je tento výraz běžně užíván.

V první řadě se jedná o strukturační částici, která napomáhá lepší organizaci dopisu:

„Rozumí se samo s sebou že mi Palacký doručil celé psaní z něhožto zde kladu některá místa: [...] **Ostatně** píše že w Bělehradě a w residenci knížecí již nenalezá se mnoho duchu národního, černé fraky a glacé rukavičky w salonech a na dvoře wojak w uniformě prusáků.“ (1852-05-08 Gabler Vilém)

V tomto významu se částice vyskytuje ve větách či souvětích obsahujících sloveso *psát* nebo jakékoli jiné sloveso sdělování.

V druhé řadě se jedná o částici modifikační. Modifikační částice spolu s dalšími jazykovými jevy, jako je např. intonace, spoluvytvářejí komunikační funkci výpovědi (Příruční mluvnice češtiny, 2008, str. 362–364). Jsou sice charakteristické spíše pro mluvený jazyk, jak již však bylo zmíněno, korespondenci se považuje za do jisté míry spontánní jazykové vyjádření pisatele, proto je celkem obvyklé, že se v ní vyskytují výrazy, které bychom očekávali spíše v mluveném jazyce. Příznačným rysem modifikačních částic je, že jde o výrazy původně příslušející k jinému slovnímu druhu (např. příslovce aj.).

Pokud v tomto významu stojí ve větě částice *ostatně*, funguje tato věta jako shrnující konstrukce k předešlé, rozvité výpovědi. Svým významem se blíží výrazu *zkrátka* či *prostě*:

„Noc a jitro 4tý sw: Wašnost pán Ti snad řekne stran promysl: posla kolik, pro mne ale vždy jeden. Od Krolmusa nic, byt' by to [pod jeho jmen] na místě jeho i Sumlork vydal. **Ostatně** nebudešli to moct odbýti, pátecký p. Inspektor je na takové věci jistý odběratel. Ehrenbergrowých spisů od swaz: 4ho Mysliwna na hoře sw: Maurice. Hedbáwnictwí w Čechách. – Štědrý večer od Fialky – Kromweh. – Steblo a poklad. – A dle vlastního uznání jaké koli chceš.“ (1846-02-23 Mudra František)

Částice *ostatně* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje ještě jako částice dotvrzovací, resp. ujišťovací¹⁷. Tento typ částice dotvrzuje, resp. potvrzuje řečené, pisatel o řečeném ujišťuje adresáta:

„Nedávno jsem se zde sešel s jedním zdejším t. j. Tyrolákem, který prý s tebou něco měl jednat: je to z Grödenu hračkář. Vyřizoval mi pozdravení od tebe. **Ostatně** se dost často trefí že mne některý

¹⁷ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* pojednává o částici *ostatně* jako o „částici modální s významem dotvrzování“ (2001, str. 252)

cestující Čech navštíví, ale místo potěšení zlobím se obyčejně, neb si tím více vzpomenu že bych mohl sedět doma.“ (1853-12-10 Havlíčkovi Františku)

V některých případech je však sporné, zda se jedná o částici či adverbium. Výraz *ostatně* je v Havlíčkově korespondenci užíván i ve významu ‚dále, jinak‘, v těchto případech hodnotím výraz jako adverbium:

„Korrespondujte tedy nyní rozumně: bez potřeby [nepišťe] nepište nic, a pište jen co nowého a dobrého jest. založte také vždy po straně. Kromě nahodilých důležitých pádů, pište vždy jen 1 neb 2 krát za měsíc, wíc toho [b] není tak we Widni. Ostatně ale jak rozumíte užijete swého rozumu, předpisowat se zde nic nedá a ukázal jste již nyní dobrý takt.“ (1848-01-26 Náprstkovi Vojtěchu)

Že se v tomto případě jedná o adverbium, dokládá i částice *ale* stojící za výrazem *ostatně*. Tato částice vytýká příslovce *ostatně*. Jak již bylo řečeno, vytýkáci částice nemohou vytýkat výrazy, jež nejsou větnými členy.

Ve *Slovníku česko-německém* je výraz *ostatně* zachycen jako příslovce s významem ‚konečně‘:

„OSTATNĚ, adv., konečně, übrigens, ceterum, denique“ (sv. 2, str. 989).

Jungmann uvádí jako německý překladový ekvivalent výraz *übrigens*. Vzhledem k tomu, že je tento výraz v některých německých výkladových slovnících uváděn jako příslovce (Duden online) a v jiných naopak jako částice (Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache 4.0, 2003), podléhá tento výraz v jazykovém vývoji stejnému procesu jako český výraz *ostatně*. Protože však Jungmann neuvádí k výrazu *ostatně* žádné příklady, nelze ani usuzovat na to, zda již tento výraz v příkladech někdy jako částice funguje či nikoli.

Podobný význam má i výraz *konečně*. Jungmann jej taktéž hodnotí jako adverbium:

„KONEČNĚ, adv., na konec, na posledy, ku posledku, k zawjrce, endlich, schließlic. Wq. 538. Konečně toho wěz, denique sic habeto. Gel. Petr. Tak tobě konečně, endlich. Pešjn. 87. – b) = cele, do konce, gänzlich, völlig, durchaus, ganz und gar, entschieden, vollends, Nezahanbug nás konečně. Berg. exc. Konečně ničemu nerozuměti, ganz und gar nicht. D. exc. Konečně, penitus. Ben. z Král. 18, 5. Owšem. W. ib. Polybius konečně dobrý historik. L. Konečně na tom ustrnul. Wypowěď stranám konečně učiniti. Pr. Státi slušj k smlauwám a zámluwám konečně, Com. jan. 856., standum est pactis et promissis praecise. – c) KONEČNĚ = gisté, gistotně, zagisté, certe, certissime, gewiß, wahrlich, wahrhaftig. Ros. Nepřigmeli něco, konečně umřjti musj. Har. A pakliťby nechtěli wzjti kalicha z ruky twé, aby pili, tedy djš gim: – konečně že pjti musjte (ihr werdet dennoch schon trinken müssen, gewiß trinken.) Br. Ger. 25, 28. [...] – § Pol. KONEČNĚ = newyhnutedlně, nothwendig, schlechterdings. Konečně mi dnes potřeba peněz. L.“ (sv. 2, str. 117)

Jungmann uvádí několik významů. U žádného neuvádí *ostatně* jako výklad významu. Významy nejsou zřetelně odlišitelné. Vzhledem ke krátkým příkladům se nedají výrazy v nich z dnešního pohledu zhodnotit jako příslovce či částice.

O příslovce se jedná například v následujícím případě:

„*W Pátek bude we Wčele posauzení neb vlastně wychwálení této knihy ode mne. Pozoruji z ní že ráčíte mít drobet maudřejší censuru. **Konečně** ještě dowolte mi jedinau a wšak welkau prosbu: račte pro mne napsati pod čáru do Nowin obšírnější (a jak pozorowati můžete z jiných mých článků) i swobodný dosti článek, o tom co na Morawě w národním ohledu zapotřebí jest.*“
(1846-07-15 Šemberovi Aloisu Vojtěchu)

Výraz se vyskytuje i v částicové funkci, v těchto případech se dá nahradit výrazem *konec konců*:

„*Kde tu je ta hrozná ctižádost? Mně wzdycky na tom hlawně záleželo nebyti odwislým ani od lidí ani od potřeb swých ani od ouradu swého ani **konečně** od narużiwostí swých [...]*“ (1849-12-12 Rieger František Ladislav)

V tomto případě se jedná o částici strukturační, neboť se vztahuje k poslednímu elementu ve výčtu. Ponechává si tedy význam původního příslovce *konečně*, nevyjadřuje však okolnost, ale postoj mluvčího k výpovědi.

V současné češtině na místě výrazu *konečně* stojí výrazy *nakonec* nebo *konec konců*. Tyto výrazy však z Havlíčkovy korespondence nejsou doloženy.

Vedle těchto výrazů se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje v podobném významu i výraz *beztoho*:

„*Neboť jsem na jiném místě jeho spisu našel, že sám byl w jeptišském klášteře a slyšel je zpíwat. Dělal bych mu tedy křiwdu, ale [ne zcela] nezcela. Neboť patrně zapoměl že to sám slyšel. – Budu mít **beztoho** ještě na 100 příčin a příležitostí poklepat ho trochu přes prsty.*“ (1844-04-30 Zapovi Karlu Vladislavu)

Je doložen opět ve dvou podobách, jak v podobě *bez toho*, tak *beztoho*. Podoba *beztak* není z Havlíčkovy korespondence doložena.

5.4 Částice modální

Částice modální vyjadřují výpovědní jistotu či nejistotu mluvčího, stupeň pravděpodobnosti obsahu výpovědi (Příruční mluvnice češtiny, 2008, str. 359).

Kromě modálních částic je modalita vyjadřována i způsobovými slovesy v epistemickém užití (*mušet, mít, moci*) a některými modálními příslovci, které je však v některých případech těžké odlišit od modálních částic. Jedná se o výrazy, které stojí na hranici mezi příslovci a částicemi, o slovnědruhové platnosti rozhoduje konkrétní

užití v kontextu (např. *trochu* může být v některých větách příslovce: *Dítě trochu plakalo*. V jiných však může mít částicovou funkci: *To byla trochu drzost*.) a jejich větněčlenská platnost (Vondráček, 1999, str. 72–78).

V Havlíčkově korespondenci je pro vyjádření jistoty mluvčího o platnosti obsahu výpovědi užíváno výrazu *zajisté*:

„*To všecko p. Havlíčku [bych byl] byl bych vždy a všady i před Vámi řekl, nižádného nedorozumění se nebáwaje; neb to záležitost patrně přirozená, třeba by se na oko rivální s Vaším podniknutím zdála. Nikdy Vás **zajisté** nenapadlo myslet aby vedle N. N. nikdy žádné jine opposiční v Čechách nevycházely.*“ (1850-02-01 Brauner František)

Tato částice se klade ve většině případů na druhé místo ve větě, vyskytuje se však i v iniciální pozici:

„**Zajisté** nám velmi málo na tom záleží budemeli mít mezi sebou o cent masa víc neb miň ba za čest bychom si my Čechové pokládali, kdyby mezi námi takové obtížné lidi jako je Marie L. raději nebyli, a s radostí je přepouštíme Němcům.“ (1845-07-03 Weidenhoffrové Františka)

Tuto pozici označuje *Brus jazyka českého* (1894) jako nevhodnou:

„Kromě toho dlužno pamatovati, že “zajisté” klásti jest na *druhém* místě ve větě, nikoliv na prvním, na př.: Divadla *zajisté* obveselují. Kom. Na počátku *zajisté* rozestřel velmi veliké prostranství. Kom.“ (str. 409)

Vedle deadjektivního výrazu *zajisté* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje i deadverbiální výraz *zajistě*. Tato podoba výrazu je dle *Brusu jazyka českého* nevhodná (1894, str. 409):

„*Mám z toho welikau radost, že powołání od Pána Boha „crescite et multiplicamini“ pořád líp na Wás se plní. Není to **zajistě** lehká věc, urobiť dobrý epigramm; tím wíce nadělat jich až na padesát a wíce.*“ (1844-04-28 Klejzar Josef Tadeáš)

S tímto výrazem konkuruje modální částice *jistě*, v 19. století považovaná za příslovce:

„2. GISTĚ, adv. gistégi, comp. = gistotně, w prawdě, nepochybně, do zagista, zagisté, vlastně, gewiss, sicher, allerdings, wohl, certe, profecto, equidem, utique. Opp. Negisté, unsicher. Wq. 1067. To gisté wězte, že sobě to tak ufasugem (nawléknem, Proch.), že nás žádný, ani ten Michal odtad tak lehce gako prwé newytiskne. Solf. k. 13. Michale, gisté wěz, že gsem to učinil z té přjčiny. Ib. k. 2. [...]“ (sv. 1, str. 621).

Jako synonymní výrazy Jungmann uvádí již zmíněný výraz *zajisté* i jeho variantu *do zajista*. V Havlíčkově korespondenci se vyskytuje tento výraz až na jediný doklad v podobě *dozajista*:

„*Mé psaní z Würzburgu jsi bezpochyby již dostal a víš že tady v Bamberku čekám na peníze. D' Kaspar ti **dozajista** pomohl a naději se že v sobotu již nebudu zde.*“ (1846-08-18 Gabler Vilém)

Brus jazyka českého (1894) považuje tento výraz za zbytečný:

„Dozajista, zbytečná dvojí složenina m. *dojista* nebo *zajisté*, *jistě*.“ (str. 122)

Dalším uvedeným synonymem je výraz *nepochybně*. Tento výraz volili pisatelé přibližně třikrát častěji než výraz *zajisté*.

V některých případech se výraz *nepochybně* vyskytuje spolu s výrazem *jistě* jako zdůraznění jistoty mluvčího:

„*Epikurstwí zde všechno kází, a [wtom] w tom ohledu jsem rád, že jsem se zde prakticky přesvědčil, jak člověku škodí všeho důstatek a jak je nauze užitečná. Aspoň budu bídu která na mne w Praze **jistě a nepochybně** čeká, trpělivě a wesele snášet.*“ (1844-01-16 Zapovi Karlu Vladislavu)

Asi o dvě třetiny méně výskytů má výraz *bezpochyby*. Ten je přibližně ve stejném počtu výskytů v Havlíčkově korespondenci doložen v podobě *bez pochyby*.

K těmto výrazům se v *Brusu jazyka českého* nachází jediný komentář:

„Bez. V novější době působením němčiny přídavná jména a příslovce, složená s předložkou *bez*, nad míru v obyčej vešla, ač místo nich druhdy lépe jest užívati: 1. *záporné částice ne*, na př.: *nekonečný* (m. *bezkonečný*), *nepochybně* (m. *bezpochybně*), [...] Mnohé však složeniny s předl. *bez* jsou od nejstarších dob v obyčejí vedle obrátů jiných, jmenovitě předl. *bez* s *gen.*, na př.: *bezdusný* Brat., Kom., [...] *bezpečný*, *bezbožný* a *bezpochybně vedle bezpochyby* Vel., [...].“ (str. 85) (Podtrhla MR).

Výraz *bez pochyby* je zpracován ve *Slovníku česko-německém* pod heslem *bez*. Jsou uvedeny pouze v příkladové části, a to pouze jako výrazy, v nichž se vyskytuje předložka *bez*. Nejsou tedy rozlišeny ani žádným zvláštním významem.

V současné češtině se k vyjádření jistoty mluvčího o obsahu výpovědi využívá i částice *určitě*. Tento výraz je však z Havlíčkovy korespondence doložen pouze čtyřikrát, a to ve všech případech ve funkci příslovce:

„*Nevím jak bych jí to jinak bezpečně poslal: odevzdejte jí to a řekněte jí výslovně a **určitě** že já nyní nic v tom dělati nemohu.*“ (1855-08-17 nezjištěnému adresátovi)

Kromě částic je k vyjádření jistotní modality využíváno i slovního spojení *jsem jist*:

„*Zle ti není a nebude, neb **jsem jist**, že se tam ve vážnosti udržíš.*“ (1856-06-30 Havlíčkovi Josefu)

Brus jazyka českého jej uvádí pod heslem *jist*, uvádí však mimo sloveso v první osobě i ostatní tvary slovesa. Z Havlíčkovy korespondence je doložen pouze tvar první osoby a jedním výskytem i třetí osoby:

„*Wězte že mnozí z nich takowí jsau fanatikowé, že skrytau zbraň u febe noří. Żiwota **není jist** ten, kdo se jich slowem dotkne.*“ (1848-04-18 Jireček Hermenegild)

Posledním výrazem, jímž se budu zabývat, je výraz *na každý pád*. Tento výraz má funkci shodnou se zmíněnými modálními částicemi.

Výraz *na každý pád* byl vytvořen dle německého vzoru *auf jeden Fall*, jedná se tedy o zřejmý germanismus. Proto jej také odsuzuje *Brus jazyka českého* (1894):

„Na každý pád” nebo dokonce *každopádně* jest naprosto chybné, správně: *každým způsobem, na všechnen způsob, bud’ jak bud’, všemi obyčejí*. Za obrat “na žádný pád” užívej: *nikterak, žádným způsobem, žádnou měrou, žádným během* (Vel.), *žádným činem* (Štít.), *žádným obyčejem* (Háj.)“ (str. 233).

V Havlíčkově korespondenci je užíván naprosto obvykle, je doložen přibližně 30 výskyty:

„Pročež snad již welmi časně přijedu domu; **na každý pád** Wám ale budu psát jak to wypadne a sice do 20^{ho} Čerwence Wás supponuji w Hradci a od 20^{ho} w Želiwě.“ (1844-05-25 Klejzarovi Josefu Tadeášovi)

Na příkladu částic vyjadřujících jistotu mluvčího o obsahu výpovědi jsem se snažila postihnout nejčastěji užívané výrazy, jež byly v 19. století obecně přijímány jako příslovce, nabývaly však částicové funkce. Naopak například výraz *určitě*, který se v současném jazyce velmi často užívá k vyjádření jistotní modality, nemá v částicové funkci v Havlíčkově korespondenci žádný doklad, vyskytuje se zde pouze čtyřikrát jako příslovce. Výčtem nejčastějších prostředků jsem se snažila zachytit přehled možností pisatelů k vyjádření jistotní modality.

5.5 Shrnutí částic

V předešlých podkapitolách bylo mým cílem představit základní prostředky užívané ve funkcích vytýkacích, strukturačních, modifikačních a modálních částic v Havlíčkově korespondenci. Až na výjimky se jedná o výrazy v Havlíčkově korespondenci obvyklé.

Ač jsou všechny zmíněné částice doloženy více než 20 výskyty, v úřední korespondenci se téměř nevyskytují. Z úřední korespondence jsou doloženy pouze výrazy *předně, ostatně, konečně, nepochybně, zajisté, beztoho, každopádně a jistě*. Až na výjimky (*jistě, ostatně, konečně*) se jedná vždy o jediný doklad. Částice jsou tedy typickým jevem korespondence osobní, v níž jsou různě kombinovány.

6 Příslovce

O mnoha příslovcích a obecně o slovním druhu příslovci jsem pojednávala v předchozích kapitolách, neboť některé výrazy z příslovci vznikly a v korespondenci se tak vyskytují jak v příslovečném, tak v částicovém významu.

V této kapitole se tedy omezím pouze na dva výrazy, které od 19. století došly jistých změn. Jedná se o výrazy *obyčejně* a *příležitostě*.

Výraz *obyčejně* byl v polovině 19. století užíván na místě dnešního výrazu *obvykle*:

„*W Kiewě byla to jen takowá nemoc. při které nas obyčejně matky naše hubuji že nedáwame pozor na naše zdrowí, wařejí nám rozličné lary (ktere my nechcem pít) a když vycházíme na ulici aspoň nam westy zapínají až pod hrdlo nedalili sme sy podwázat pod hubu šátek.*” (1843 Jirglovi Františku)

Dnešní výraz *obvykle* není doložen v žádném z pramenů, s nimiž jsem pracovala. Naproti tomu výraz *obyčejně* je zpracován ve *Slovníku česko-německém*:

„OBYČEGNĚ, adv., gakž obyčegno gest, solito, usitate, gewöhnlich, gebräuchlich, insgemein, gemeiniglich. Wq. 920. Opp. Neobyčegně, ungewöhnlich. Nawrátile nemoci s prudkostj obyčegně člowěka doděláwagj. Com. jan. 294.“ (sv. 2, str. 812)

Výraz *příležitostě* se v Havlíčkově korespondenci vyskytuje pouze jednou, a to ve významu ‚náležitě‘:

„*Račtež co gim náležj, **příležitostě** odeslati a též mé uctiwé poraučenj wyřjdi.*“ (1841-04-09 Hulakovský Jan)

Brus jazyka českého (1894) uvádí výraz *příležitostě* jako výraz, který je synonymickým k výrazu *příležitostně*. Ten však odsuzuje jako nevhodný a *příležitostě* považuje za správný.

Výraz *příležitostně* je v Havlíčkově korespondenci naopak doložen celkem 10x.

Slovník česko-německý zachycuje pouze výraz *příležitostě*:

„PŘJLEŽITĚ, adv., přjhodně, hodně přjležitým časem neb mjstem, gelegentlich, gelegen, Wq. 629. Přjležitě gste tu propowjdku prohodil, zur rechten Zeit. Sych. Phr. Kdy co komu neypřjležitěgi dáti má. Pešjn. 79. Gest lépegi a přjležitěgi. W. pol. 426.“ (sv. 3, str. 580)

V žádném z uvedených významů však s výrazem *příležitostně* plně synonymní není, odpovídá spíše významu *náležitě* či *příhodně*.

Tyto příslovce jsem si k analýze vybrala proto, že se jich dnes již ve zmíněné podobě neužívá a fungují na místo nich výrazy jiné. V případě výrazu *příležitostně* již

tento protějšek vznikl a v korespondenci byl užíván mnohem častěji, naproti tomu výraz *obvykle*, který se užívá dnes, ještě nebyl v polovině 19. století doložen. Dalších příslovcí jsem se dotkla ve vzájemné konkurenci s jiným slovním druhem, tudíž se jinými již zabývat nebudu.

7 Závěr

Na příkladu korespondence Karla Havlíčka jsem se pokusila vytvořit přehled užívaných prostředků spadajících dnes pod neohebné slovní druhy. Pokud bych chtěla z tohoto vzorku vyslovit závěry pro češtinu poloviny 19. století, musela bych okruh zkoumaných textů mnohonásobně rozšířit. Užívání různých neohebných prostředků je mnohdy otázkou idiolektu daného pisatele.

Karel Havlíček například oproti jiným pisatelům užívá více spojek *jestli* a *ačkoli*, o nichž jsem ve své práci nepojednávala.¹⁸ Častěji než ostatní pisatelé však sahá po předložce *stranu*, zatímco ostatní pisatelé využívají varianty *strany* (nejvyšší počet výskytů má u obou skupin varianta *stran*). Havlíček vůbec neužívá předložek *ohledně*, *ohledem na*, *vzhledem na*, *v ohledu na* a *na místo*.

Pro Viléma Gablera je typické užívání spojky *tak* k uvozování hlavních vět v souvětích podmínkových, časových a příčinných.

Z hlediska stylu dopisů se potvrdilo, že mnou vybrané výrazy částicové povahy byly typické pro dopisy osobní, v úřední korespondenci se užívaly jen málo. Úřední dopisy jsou naproti tomu charakterizovány užíváním různých sekundárních předložek, jde převážně o dopisy velmi krátké a stručné, proto bylo pro pisatele vhodné užívat sekundárních předložek k docílení kondenzované výpovědi.

Charakteristickým výrazem pro úřední dopisy se ukázala předložka *ohledně*. Tato předložka byla až do 20. století odsuzována, protože vznikla pod vlivem němčiny (v úředním styku byla dlouho užívána pouze němčina).

Vlivem němčiny byla pravděpodobně předložka *navzdor* užívána kromě dativu i s genitivem. Její německý protějšek *trotz* se pojí především s genitivem.

Během práce jsem narazila i na prostředky nikde nedoložené, jako jsou například spojovací výrazy *tím sledem*, *že* nebo *tím cílem*, *aby*. V případě prvního výrazu se nabízí jako možná interpretace vliv němčiny, neboť se podobá německému výrazu *in Folge*, který se pojí s genitivem. Oba výrazy se však objevily ojediněle a každý z nich pouze u jednoho pisatele, je tedy možné, že spadají spíše do idiolektu těchto pisatelů, kteří se mohli nechat ovlivnit německým ekvivalentem.

Problematické v závěrech ohledně stylu dopisů například je, že oproti dopisům osobním čítá Havlíčkova korespondence pouze malé procento dopisů úředních.

¹⁸ viz MARTÍNEK, František: K češtině korespondence Karla Havlíčka. In: *Korpus, gramatika, axiologie*, 11/2015 [v tisku], str. 55–68.

Cílem této práce však nebylo vyvození závěrů o jednotlivých výrazech, spíše jejich zhodnocení ze synchronního i diachronního hlediska a především prokázání variantnosti lexikálních prostředků spadajících pod neohebné slovní druhy.

Seznam literatury

BINDEROVÁ, Tereza: *K neohebným slovním druhům a jejich hranicím v současné češtině*. Bakalářská práce obhájená na ÚČJTK FF UK, 2014.

Bez ohledu, *Naše řeč*, 1926, roč. 10, č. 5, str. 153-154.

Bezohledný, *Naše řeč*, 1924, roč. 8, č. 5, str. 154.

Brus jazyka českého, který sestavila kommisie širším sborem Matice české zřízená. Vyd. 2. Praha: J. Otto, 1881.

Brus jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české zřízená. Vyd. 3. Praha: J. Otto, 1894.

Co do..., *Naše řeč*, 1922, roč. 6, č. 2, str. 39.

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 13.08.2015, dostupný z: <<http://www.korpus.cz>>.

DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk – GREPL, Miroslav: *Mluvnice češtiny 3, Skladba*. Praha: Academia, 1987.

Duden online, dostupný na <http://www.duden.de/woerterbuch>.

FILIPEC, Josef – DANEŠ, František – MACHAČ, Jaroslav – MEJSTRÍK, Vladimír: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd. Praha: Academia, 2001.

GEBAUER, Jan: *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské: dva díly v jednom svazku*. Vyd. 3., nově vzdělané. Praha: Unie, 1902.

HAVRÁNEK, Bohuslav, ed. a kol.: *Slovník spisovného jazyka českého*. 1. vyd. Praha: Academia, 1960–1971. 4 sv.

HOŠNOVÁ, Eva: *Studie z vývoje novočeské syntaxe*. Praha: Karolinum, 2005.

JELÍNEK, Milan: Tažení českých puristů proti novým výrazům s předložkovou funkcí. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity*, 179, 1999. Jazykověda – Linguistica č. 3 Ostravská univerzita, Ostrava 1999, s. 101-110.

JELÍNEK, Milan: Nové nepůvodní předložky v obrozené češtině. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. SPN, Praha 1958, s. 153-171.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 2008.

KROUPOVÁ, Libuše: *Sekundární předložky v současné spisovné češtině*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1985.

KROUPOVÁ, Libuše. Předložkové výrazy *vzhledem k — se zřetelem k (na)*. In: *Naše řeč*, 51, č. 2, 1968, str. 83-90.

KOTT, František Štěpán: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický*. Praha: J. Kolář a František Štěpán, 1878–1893. 7 sv.

Korpus korespondence Karla Havlíčka (připravovaný na ÚČJTK FF UK).

KUKRECHTOVÁ, Barbora: *Německé dopisy Karla Havlíčka v českých překladech*. Bakalářská práce obhájená na ÚČJTK FF UK, 2013.

Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Berlin, München: Langenscheidt, 2003. Verze 4.0.

MARTÍNEK, František: K češtině korespondence Karla Havlíčka. In: *Korpus, gramatika, axiologie*, 11/2015 [v tisku], str. 55–68.

NEJEDLÝ, P. et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., Praha, 2010. Dostupná na <http://madla.ujc.cas.cz>.

NĚMCOVÁ, Božena: *Korespondence I–IV*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003–2007.

Ohledně. In: *Naše řeč*, 1921, roč. 5, č. 4, s. 126.

PETR, Jan a kol: *Mluvnice češtiny 2, Tvarosloví*. Praha: Academia, 1986.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství, 1935–1957. 9 sv.

ROSA, Václav Jan: *Thesaurus Linguae Bohemicae*. Praha: Národní knihovna České republiky v Praze, sign. XVII B 24. [online]. [cit. 2015]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. URL:

<http://vokabular.ujc.cas.cz/nezapojene.aspx?idz=eRosaThesN>.

ŠLOSAR, Dušan et al. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Vyd. 3., opr. a dopl. Brno: Host, 2009.

TRÁVNÍČEK, František: *Mluvnice spisovné češtiny. Část I, Hláskosloví, tvoření slov, tvarosloví*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.

Vokabulář webový [databáze online]. Verze 1.0.0 [cit. 2015]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>

VONDRÁČEK, Miloslav. Příslovce a částice – hranice slovního druhu. In: *Naše řeč*. 1999, č. 2.

Příloha 1

Formát textových souborů

Soubor má příponu .doc. Jeho název je tvořen datem dopisu ve formátu RRRR-MM-DD a jménem pisatele/adresáta v obráceném pořadí (např. 1849-01-27 Brauner František; 1845-12-04 Čelakovskému Františku Ladislavu). V případě složitějších datací a v případě, že pisatelů/adresátů je víc, je základní formát názvu souboru modifikován v nejmenší možné míře: např. 1850-01 Havlíčkovi Františku; 1850-01-12před Havlíčkovi Františku; 1850-01-15_12 Havlíčkovi Františku; 1850-02-02_01-31 Havlíčkovi Františku. Dataci rekonstruovanou, tzn. v dopise samém neuvedenou, značíme např. 1850-01-12[?] Havlíčkovi Františku.

Textový soubor je psán písmem Times New Roman (obyčejným bez zvláštního proložení), velikost 12, řádkování 1,5, zarovnání vlevo, bez odsazování zprava či zleva a bez mezer před odstavci a za nimi. Dvojmezery jsou odstraněny (nahradit sekvencí mezera mezera znakem mezera, dokud se neukáže počet nahrazení nula).

Začátek souboru je tvořen dvěma řádky psanými tučně: v prvním je datum (ve stejném formátu jako v názvu, tj. RRRR-MM-DD), ve druhém jména pisatele a adresáta (František Brauner K. H. nebo K. H. Františku Braunerovi) – pořadí jméno–příjmení je tedy opačné než v názvu souboru; pod tím se vynechá jeden řádek. Je-li celý dopis psán kurentem, napíšeme jakožto třetí řádek záhlaví: [psáno kurentem].

Jestliže je osoba, kterou evidujeme jako pisatele, pouze podepsána, ale dopis je psán jinou rukou, je tato skutečnost uvedena v hranatých závorkách na třetím řádku v záhlaví (pod datem a jménem pisatele a adresáta), např. [kromě podpisu psáno cizí rukou], [kromě podpisu psáno rukou písaře (jméno)]. Tuto informaci navíc zaneseme do poznámky v evidenční tabulce.

Údaj o tom, zda jde o čistopis, koncept, opis apod., v přepisu neuvádíme.

Složky a členění textu

Transliterujeme veškerý text v původním pořadí jeho složek (např. datum; oslovení; vlastní sdělení; rozlučková formule/podpis, je-li vyčleněn/a; postskriptum); je-li datum napsáno na konci, ponecháme ho na konci. Mezi složkami vynecháváme jeden řádek. Za textem transliterujeme adresu (nadepíšeme ji na zvláštní řádek v hranatých závorkách [Adresa:]), případně další údaje z obálky.

Předtištěná či vtlačená záhlaví dopisních papírů nebo navštívenek přepisujeme pouze tehdy, pokud jsou součástí textu dopisu. Poštovní razítka přepisujeme ([Razítko: / PRAG 21. Feb.]), archívni a muzejní razítka nikoli. Pomocí hranatých závorek uvádíme u úřední korespondence i údaje o případném kolku.

Pozn. Lomítko v uvedeném př. znamená odsazení textu na nový řádek, v přepisu se tedy lomítko neobjeví.

Data jsou přepisována v původní podobě. „Hřbitovní“ podoba datace se zlomkem se přepisuje tak, že zlomek se vyznačí lomítkem a mezi ním a polovinou letopočtu se napíše mezera (18 27/1 49). Vodorovná čárka nad letopočtem se přepisuje jako apostrof před letopočtem (’845) – apostrof napíšeme pomocí klávesové zkratky Alt 0146.

Číslo protokolů uvedená před samotným sdělením přepisujeme až na konec textu do hranaté závorky: např. [Číslo protokolu: / N°. 41].

Pozn. Lomítko v uvedeném př. znamená odsazení textu na nový řádek, v přepisu se tedy lomítko neobjeví.

Nečitelný podpis přepíšeme takto: [nečitelný podpis].

Rozdělení textů na strany vyznačujeme: pořadí stran s výjimkou první uvádíme vždy na počátku strany v hranatých závorkách [7].

Pokud je na rozhraní stran rozděleno slovo, přepisujeme ho celé na straně, kde začíná, a hranaté závorky s číslem následující strany uvádíme až za ním.

Jestliže je poslední slovo na dané stránce opakováno na straně následující, je první výskyt psán do hranaté závorky, neoznačeně je v textu ponechán až výskyt druhý (uvedený za číslem stránky): např. ...[P. Nosák] [2] P. Nosák...

Pokud pisatel popsal celou stranu a poté začal psát na jinou již popsanou stranu, do hranaté závorky vepíšeme před číslo strany „připsáno na stranu“.

Ve vlastním textu dopisu (stejně tak i v postskriptech a přípisech) respektujeme dělení na odstavce, avšak nikoli na řádky; proto ani neregistrujeme dělení slov na koncích řádků.

Zachováváme psaní pomlčky na konci odstavce, a je-li pomlček psáno více, respektujeme jejich počet.

Dělení na řádky uchováváme v ostatních složkách textu: v oslovení, rozlučkové formulí, datu. Na samostatných řádcích pochopitelně uvádíme verše, položky výčtů apod., učinil-li tak i pisatel. Pokud jsou položky výčtu psány ve sloupcích, přepisujeme

je lineárně pod sebou (tj. sloupce rušíme), avšak za poslední položku každého sloupce napíšeme v hranatých závorkách [konec prvního sloupce], [konec druhého sloupce], ... Nepoužíváme automatické formátování výčtů. U seznamů, v nichž je určitý údaj na řádku pomocí teček či pomlček propojen s nějakým jiným údajem (např. cenou, počtem kusů apod.), přepisujeme první údaj, tabelátorem je udělán odskok, následuje druhý údaj: např. Tyrolské elegie 15 ks / Král Lávra 10 ks.

Pozn. Lomítko v uvedeném př. znamená odsazení textu na nový řádek, v přepisu se tedy lomítko neobjeví.

U složitě hierarchizovaných seznamů postupujeme při označení pořadí jednotlivých prvků a jejich příslušnosti do skupiny (uzlu) takto: nejvyšší skupiny označíme písmeny a, b, c atd. (popř. druhé nejvyšší skupiny, pokud je nejvyšší skupina jediná), další skupiny patřící k položce a označíme aa, ab, ac atd. a analogicky postupujeme dále až do předposledního uzlu hierarchie. Začátek skupiny označujeme např. [začátek výčtu a], konec skupiny např. [konec výčtu caba]. Vztahuje-li se přípisek vpravo k více skupinám (bývá k nim přiřazen složenou závorkou), uvedeme ho takto: [poznámka k výčtu babc:].

Stranové rozložení textu na stránce (vlevo vs. vpravo) ignorujeme, každý řádek píšeme od levého okraje.

Obrázek v textu značíme tím, že na příslušné místo napíšeme do hranatých závorek [obrázek]. Informaci o výskytu obrázku/plánku/náčrtu v daném dopisu připíšeme do posledního sloupce evidenční tabulky. Jestliže je k obrázku připojen popis, uvedeme text popisku na konci dopisu (za případnými přípisy) v hranatých závorkách: např. [Popisek obrázku na s. 4: / kuchyň / ložnice].

Pozn. Lomítko v uvedeném př. znamená odsazení textu na nový řádek, v přepisu se tedy lomítko neobjeví.

Cizí přípisy (včetně adresátových) jsou přepsány v závěru, a to v hranatých závorkách, a jsou uvnitř těchto závorek údajem psaným na samostatném řádku označeny za cizí, příp. je uvedeno, ke které části dopisu se vztahují: [Přípis cizí rukou: / text; Přípis adresáta k prvnímu odstavci strany 3: / text].

Pozn. Lomítko v uvedených př. znamená odsazení textu na nový řádek, v přepisu se tedy lomítko neobjeví.

Přílohu dopisu transliterujeme pouze tehdy, pokud ji tvoří text v zásadě epistolárního charakteru psaný týmž pisatelem nebo určený témuž adresátovi. Totéž

platí i opačně, tzn. pokud je tělem sdělení text neepistolární (např. článek do novin) a epistolární ráz má pouze přípis, transliterujeme pouze přípis. Informaci o příloze nebo těle sdělení uvádíme na konci textu v hranatých závorkách: např. [součástí dopisu příloha – článek do novin]; [uvedený text připsán k článku zaslanému redakci novin].

Pokud je k dopisu připsána odpověď adresáta, transliterujeme texty jako dvě samostatné jednotky. Informaci o tom, že je k dopisu něco připsáno nebo že je dopis k něčemu připsán, uvádíme na konci textu v hranatých závorkách: např. budeme-li mít dopis Karla Havlíčka Františku Palackému z 8. 3. 1853, k němuž bude připsána odpověď F. Palackého z 11. 3. 1853, pak na konec přepisu textu psaného Havlíčkem do hranatých závorek uvedeme: [k dopisu připsána odpověď Františka Palackého z 11. 3. 1853; transliterována jako samostatný dopis]; a na konec přepisu textu psaného Palackým: [dopis připsán k dopisu K. H. Františku Palackému z 8. 3. 1853; transliterován jako samostatný dopis].

Přepis znaků

Azbuku přepisujeme azbukou.

Kurent přepisujeme antikvou. Antikvu v dopisech psaných kurentem a také kurent v dopisech psaných antikvou značíme kurzívou.

Všechny písmenné znaky ponecháváme, jde-li o existující písmeno.

- Ponecháváme tedy např. přehlasované litery *a* *u* s obloučkem (to však nikoli v textu původně psaném kurentem), nad *i* a *j* však doplňujeme tečky, čárku nad *j* přepisujeme na tečku apod.

- Písmena *m*, *n*, *a* s vodorovnou čárkou přepisujeme *mm*, *nn*, *aa*. Do hranaté závorky za dané slovo však v těchto případech doplňujeme informaci, že v originálu je litera s vodorovnou čarou: např. [m s vodorovnou čarou].

- Ponecháváme dlouhé *ſ*. Dlouhé *ſ* s háčkem (pravopisnou variantu *š*), přepisujeme jako *ſ̣* (tj. háček + *ſ*).

- Tečku a kroužek nad písmenem ve funkci háčku transliterujeme jako háček; stříšku nad písmenem ponecháváme.

- Ligaturu *æ* přepisujeme speciálním znakem (00E6).

- Háček/kroužek nad *c*, který v kurentním textu slouží pouze k odlišení písmena *c* od jiných znaků, v transliteraci nezohledňujeme. Přepisujeme ho pouze tehdy, pokud

se vedle toho běžně vyskytují v textu písmena *c* bez háčku nebo pokud se nad písmenem vyskytují háčky dva.

Zkratky nerozepisujeme.

Značku zkratky (tj. znak vypadající jako číslice 6 psaná pod řádkem) přepisujeme jako tečku za daným zkráceným výrazem: např. *f₆* bude přepsáno jako *f*.

Mezi číslicí a zkratkou měny děláme vždy mezeru (tedy i tehdy, pokud je pisatel zcela zřetelně píše dohromady): např. *500 fl.* Zkratku měny transliterujeme dle originálu (s tečkou za zkratkou nebo bez ní): např. *f.*, *fl.*, *kr.*, *xr.*, *f CM*. Pokud je zkratka pro *zlatý* psána nečitelně, transliterujeme ji jako *fl*.

Zlomky vyznačujeme lomítkem, číslice kolem lomítka píšeme v plné velikosti: $1/2$, ne $\frac{1}{2}$.

Všechny typy podtržení převádíme při transliteraci na podtržení jednoduché; pokud je v rámci podtrženého úseku textu kratší úsek vyznačen dalším podtržením, označíme ho podtržením dvojitým. Přesah podtržení slova pod mezeru, případně až pod část sousedního slova ignorujeme a podtrhneme jen zvýrazněné slovo.

Podle funkce rozlišujeme spojovník (–) od pomlčky (—, tj. Alt 0150). „Dlouhou“ pomlčku (—, tj. Alt 0151) nepoužíváme. Jiná znaménka ve funkci spojovníku (dvojitý spojovník – „krátké rovnítko“, dvě svislé čárky) nahrazujeme spojovníkem.

Počáteční uvozovky přepisujeme znakem „, a koncové znakem “, ať už jsou v textu napsány jakkoli. Není-li zřejmé, zda jsou uvozovky počáteční, nebo koncové, napíšeme „, jsou-li dole, a “, jsou-li nahoře.

Závorky libovolného tvaru přepisujeme jako kulaté. Dvojtečky automaticky doprovázející závorky ignorujeme.

Respektujeme nestandardní počty teček za sebou (..;), totéž platí pro pomlčky.

Respektujeme znaky napsané jako horní nebo dolní index.

Mezery okolo interpunkčních znamének (závorek, uvozovek, pomlček) klademe podle normy (tj. kolem spojovníku nikdy). Např. protože po tečce může následovat pouze mezera nebo interpunkční znaménko, případně číslice, přepisujeme zkratku *atd.* psanou s tečkami *a. t. d./a t. d.*

Značku upozorňující na pokračování textu na následující straně (·/., ÷) ignorujeme.

Svislé čáry oddělující hustě napsaná slova ignorujeme.

Jestliže písmeno rekonstruuje (např. pokud je psáno zcela na okraji strany a není možné je jasně identifikovat, pokud je okraj strany částečně odtržen, není zcela rozpoznatelné diakritické znaménko apod.), napíšeme do hranatých závorek méně pravděpodobnou verzi celého výrazu a za závorku variantu pravděpodobnější, např.: z [divochu] divochů.

Pokud písmeno/písmena rekonstruuje a nemusíme přitom zvažovat možné varianty zápisu, pak do hranaté závorky přepíšeme to, co je v originálu čitelné, a místo nečitelných částí doplníme \ (zpětné lomítko), za závorku uvedeme celý rekonstruovaný výraz: např. [Kare\] Karel; [\avlič\] Havlíček.

Chybějící úseky, které nejsme schopni rekonstruovat, nahrazujeme trojtečkou v hranatých závorkách. Pokud je takový úsek uvnitř slova, klademe takovou sekvenci znaků bez mezer.

Textové úpravy

Škrty uvádíme tak, že dané slovo přepíšeme přeškrtnutě do hranatých závorek [~~lopis~~]; je-li škrtnutí nečitelné, přepíšeme [?]. Přepis slova jiným slovem označíme jako škrtnutí a výsledné slovo napíšeme za hranaté závorky: [~~sem~~] tam. Pokud se škrtnutí vyskytuje uvnitř slova, transliterujeme do hranatých závorek podobu s přeškrtnutím a za ni uvedeme podobu výslednou – např. [Rusinyi] Rusini; [jináak] jinak; je-li škrtnutí nečitelné, je na jeho místě škrtnutý otazník – např. [Rusin?] Rusini. Přeškrtnutí „kudrlinky“ pod rozlišovací hranicí pravopisu ignorujeme. Škrtnutí označujeme dvěma sekvencemi hranatých závorek: [~~babička~~] [~~maminka~~] babička.

Přeškrtnutí zkratk N (Nummer), NB (nota bene) apod. ignorujeme, tj. zkratka je přepsána bez přeškrtnutí.

Dodatečně připsané úseky textu označujeme tak, že do hranatých závorek napíšeme poslední slovo (případně slovo plus interpunkční znaménko) úseku před vpiskem a první slovo (případně interpunkční znaménko a slovo) úseku za vpiskem a za hranaté závorky uvedeme výsledný text počínající posledním slovem úseku před vpiskem: např. [wyjewiwše důwěru] wyjewiwše mi důwěru. Dodatečně připsané písmeno označujeme tak, že do hranatých závorek napíšeme slovo v původní podobě a za ně slovo včetně vepsaného písmena: [wšk] však. Případný znak pro vkládání, např. hvězdičku, přitom nepřepisujeme.

Není-li jí jasné, zda jsou slova psána zvlášť, nebo dohromady, přepíše se pravděpodobnější verze a před daný úsek se do hranatých závorek doplní opačná možnost zápisu, např. [Milost paní] Milostpaní.

Změny pořadí slov vyznačujeme tak, že slova v původním pořadí napíšeme do hranatých závorek a za ně napíšeme slova ve výsledném pořadí.

Problematická místa v přepisu (např. místo psané cizím jazykem, jež přepisovatel není schopen číst, případné nejasnosti při aplikování transliteračních zásad, nerozluštěné pasáže), označujeme hranatými závorkami a současně zažlucením, např. [...].